

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ÜSERAYI İSLAMİYE; OSMANLI DEVLETİ'NİN MÜSLÜMAN ESİRLERE YAKLAŞIMI*

USERA-YI ISLAMIC IN WORLD WAR I; THE OTTOMAN STATE'S APPROACH TO MUSLIM PRISONERS

Fatma Zehra ARIKUŞU**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 28/04/2023 Düzeltme/Revised: 15/06/2023 Kabul/Accepted: 16/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Arıkuşu, F. Z. (2023). I. Dünya Savaşı'nda Üseray İslamiye; Osmanlı Devleti'nin Müslüman Esirlere Yaklaşımı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 92-113. <https://doi.org/10.52735/bellek.1289085>

ÖZ

Osmanlı Arşiv belgelerinde “Üseray-ı İslamiye” ya da “Üseray-ı Müslime” olarak bahsedilen esirler, I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri safında savaşır esir düşen Müslüman askerlerdir. Bunlardan bir kısmı Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar ordularına bir kısmı ise direkt Osmanlı ordularına esir düşmüştür. Osmanlı Devleti, müttefiklerinin aldığı esirlerin bir kısmını “İttihad-ı İslam” çerçevesindeki yoğun çalışmalar sonucunda Osmanlı topraklarına getirmiştir. Peyderpey Anadolu'ya gelen bu esirler gönüllü olarak Osmanlı ordularında saf tutmuş, sağ kalanlar ise garnizonlarına döndüklerinde Osmanlı vatandaşlığına davet edilmiştir. İnsan gücünün gitgide azaldığı ekonomiye, esir istihdamının başından beri büyük fayda sağlayacağına kanaat getirmiş olan hükümet, bu esirleri en çok ihtiyaç duyulan Osmanlı merkezlerine göndermiştir. Hatta 1915 sonlarından itibaren Almanya ve Avusturya'dan yapılan cihat maksatlı sevkler yerini iskân amacına bırakmıştır. Esirlerin vatandaşlığa geçmesini teşvik eden Osmanlı Hükümeti, bürokratik engellere çözümler getirmiş, arazi, dükkân, sermaye vererek geçim sağlamları için tüm şartları hazırlamıştır. Farklı farklı uyruktaki bu Müslüman esirlerin bir dönem Anadolu'da varlık gösterdikleri bile yaygın olarak bilinmemekte olup hakkında az sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Üseray-ı İslamiye kapsamındaki esirlerin tanımlanması, bu esirlerden Osmanlı topraklarına gelenlerin belirlenmeye çalışılması, esirlerin Osmanlı yurdunda nasıl karşılandığı, iskân ve sonrasında nelerle karşılaştığı, halktan nasıl muamele gördüğü, yaşadığı sorunlar, problemler karşısında nasıl tutum sergilediği ve tüm bu serüvende Osmanlı Hükümeti'nin Müslüman esirlere yaklaşımı bu çalışmanın amacını teşkil etmektedir. Temelde Devlet Arşivleri'ndeki dijital belgelerin taranması suretiyle hazırlanan ve I. Dünya Savaşı'nın etkilerini farklı bir düzlemde ele alan bu makale, yakın tarih araştırmacılarına alanında kaynak teşkil edecek niteliktedir.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurkusu@hotmail.com-fatma.arikusu@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: 0000- 0001-9831-2501.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Müslüman Esirler, Üsera-yı İslamiye, Tatar, Hintli, Mağripli

ABSTRACT

In World War I, the armies of the Entente powers were not entirely composed of Christian soldiers. Among them were two and a half million Muslims. Some of these soldiers were captured by the German, Austro-Hungarian and Bulgarian armies, and some of them directly by the Ottoman armies. The Ottoman Empire named these captives as "Üsera-yı İslamiye" or "Üsera-yı Müslime" in their official correspondence, and it seems that they never equated them with other captives. Even the existence of these Muslim captives of different nationalities is not widely known and there are few academic studies on them. During the literature review, it was noticed that üsera-ı İslamiye was not handled in a holistic approach without excluding the front or origin. This article; First of all, after identifying the captives within the scope of üsera-yı İslamiye, it tries to determine those who came to the Ottoman lands from these captives. Secondly, it aimed to focus on how these captives were welcomed in the Ottoman homeland what they faced during and after the resettlement how they were treated by the people how they faced the problems they experienced how they behaved in the face of problems and the Ottoman Government's approach to Muslim captives throughout this adventure. The article, which was basically prepared by scanning more than three hundred digital documents in the State Archives, and which deals with the effects of World War I on a different plane, is a source for recent history researchers in its field.

Keywords: World War I, Muslim Prisoners, Usera-yı İslamiye, Tatar, Indian, Moorish

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Almanya-Avusturya-Macaristan üçlüsünün yanında yer aldığı I. Dünya Savaşı'na resmi verilere göre tüm ülkelerden 65.038.810 asker katılmış, bunlardan 8.556.315'i ölmüş, 21.219.452'si yaralanmış, 7.750.945'i ise kaybolmuş ya da esir düşmüştür.¹ Savaşın İtilaf bloğunda Osmanlı Devleti ve müttefiklerine karşı savaşan askerler sadece Hristiyanlardan ibaret değildi; bunların içinde 2.500.000 kadar Müslüman vardı. İtilaf bloğunun Müslüman askerlerinin çoğu Osmanlı Devleti'nin müttefiklerince bir kısmı da direkt Osmanlı Devleti tarafından esir edilmiştir. Alman ve Avusturya kamplarındaki Üsera-yı İslamiyeyi, Rus ordusundan alınan Türkistanlılar ve Rus Tatarı Müslümanlar; Fransız ordusundan ele geçirilen ve daha çok Mağripli denilen Cezayirliler, Tunuslular ve Faslılar ayrıca Fransız Batı Afrikalılar (Senegalliler), Batı Sudanlılar, Somalililer ve Fransız-İngiliz müttefik ordularından esir edilen Hintliler oluşturmaktaydı. Romanya ordusunda muvazzaf bulunup Bulgar-Türk müttefik ordusundaki Müslümanlara karşı savaşmak istemedikleri için teslim olan Müslüman Tatar ve Rûmenler² ve Alman ordusuyla savaşırken esir düşen Müslüman Romanyalılar da Üsera-yı İslamiye kapsamında değerlendirilmektedir. Kütü'l-amare'de Osmanlı ordusuna esir düşen 11.188 askerin 4.229'u İngiltere safında savaşan Müslüman Hintlilerdi³ ve bu esirler diğer Üsera-yı İslamiyeden farklı olarak Osmanlı'nın bizzat tutsak ettiği Müslüman askerlerdendir. Belki belgelere yansıyan birkaç örnekle sınırlı kalsa da Osmanlı Doğu cephesinde Osmanlı Devleti'ne esir düşen Tatarların ya da Osmanlı'ya iltica edenlerin de arşiv belgelerinde bu çerçeveye alındığı görülmektedir.⁴ Irak Cephesi'nden esir alınan Müslüman askerler arasında Afganlılar da bulunmaktaydı.⁵ Üsera-yı İslamiyenin hududunu çizirken az sayıda olsa bile

¹ "I. Dünya Savaşı", https://tr.wikipedia.org/wiki/I._D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1, Erişim Tarihi: 11.04.2023.

² BOA. HR.SFR.04. 273/46, 28 Rebi'ü'l-evvel 1335 [22 Ocak 1917].

³ Vahdet Keleşylmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 132.

⁴ Örneğin bir belgede Üsera-yı İslamiye olarak zikredilen 17 kişi içinde Bitlis'te esir düşenler de vardır. BOA. BEO. 4485/336303, 5 Zilhicce 1335 [22 Eylül 1917]; Bir diğer örnek, Ardahan'da Rus ordusundan Osmanlı'ya iltica eden Müslüman esiridir. BOA. HR.SYS. 2453/38, 14 Şaban 1336 [25 Mayıs 1918].

⁵ Mezopotamya'da bulunan "Altıncı Ordu Cephesi'nden Dersa'adet'e gönderilen on sekiz Afganlı"dan söz edilmektedir. BOA. DH.EUM.5.Şb. 41/24, 20 Şevval 1335 [9 Ağustos 1917]; İngiliz harp esiri olarak Bursa'da tutulan ve Peşaverde'ki iki tüccara borcunu gönderme talebi kayıtlara geçmiş olan Şuayb Hanoğlu Ersele'nin de Afgan olduğu görülmektedir. BOA. HR.SYS. 2231/ 33, 29 Zilkade 1336 [5 Eylül 1918].

yukarıda sayılan tüm milletlerden daha farklı kökende Müslüman esirin de var olabileceği öngörülebilir.⁶

Üsera-yı İslamiye hakkındaki çalışmalar çok olmamakla birlikte Vahdet Keleşyılmaz'ın makalesi⁷ Tatar esirler hakkında ve özellikle Alman kaynaklarla hazırlanmış Kadir Kon'a ait yüksek lisans tezi⁸ az sayıdaki çalışmanın başında gelmektedir. Söz konusu çalışmalar Rus ve Fransız cephelelerinden esir düşen Müslüman askerler hakkında aydınlatıcı bilgi içermektedir. Konu hakkındaki literatür taraması, savaş döneminde bir süreliğine Anadolu'da varlık gösteren bu esirlerin cephe ya da köken dışlaması yapılmaksızın bütüncül bir yaklaşım içinde ele alınmadığını göstermiştir. Bu makalede konu kapsamında karşımıza çıkan Devlet Arşivleri'ndeki Dâhiliye, Hariciye, Babiâli Evrak Odası, Maliye ve Maarif Nezaretlerine ait belgeler ve bir takım irade türü vesikalarla birlikte mazbatalar ihtiva eden üç yüzden fazla belgenin incelenmesi suretiyle Üsera-yı İslamiye teriminin kapsamı oluşturulmaya çalışılacak, Osmanlı topraklarına getirilen Müslüman esirlere mercek tutulacak ve bu süreçte Osmanlı Hükûmeti'nin tutumu nazara verilecektir.

1. Esirlerin Müttefik Ülkelerdeki Durumu

Osmanlı Devleti, sömürgeci ve saldırgan Batı güçleri karşısında tutunduğu "İttihad-ı İslam" misyonu kapsamında Alman ve Avusturya-Macaristan kamplarındaki⁹ Müslüman esirlere sahip çıkmak istemiştir. Ayrıca Osmanlı idaresi, Panislamist politikaların alabildiğince içinde olan dönem Almanya'sıyla bu düşünceyi gerçekleştirmenin mümkün olduğunun farkındaydı. Öncelikle hükûmet, bir kısmı Rusya bir kısmı Fransa cephesinde esir düşerek Almanya ve Avusturya-Macaristan kamplarında tutulan Müslüman esirlerin gayrimüslimlerden ayrılıp başka bir yere yerleşmesini sağlamış ve bu mekânlara "Hilal Ordugâhları" adını vermiştir.¹⁰ Esirlere defalarca maddî yardım yollamış,¹¹ dinde birlik şuru oluşması bağlamında; çeşitli ekipler, din adamları, Mushaf-ı Şerifler göndermiş,¹² tayin ettiği imamlarla toplu cuma namazları kıldırılmış, bu esirlerin moralinin yüksek tutulması amacıyla Ramazan ve Kurban Bayramlarında özel organizasyonlar tertip ettirmiştir. Bu süreçte Teşkilat-ı Mahsusa, kamplarda yürütülen özenli propagandanın en aktif organı olmuştur. Tüm bu çalışmalar neticesinde İslam esirleri memnuniyet ve şükran duygularıyla Osmanlı Devleti'ne karşı güven, İslam halifesi olan Sultan'a muhabbet beslemiştir.¹³ Mabeyn-i Hümayun evrakındaki bir

⁶ Avusturya-Macaristan "tebe'a-i efrâd-ı askeriyesi"nden yaralı halde kaçıp Osmanlı ordusunda hizmet etmek için İstanbul'a gelen Osman b. Mehmed Bosnasaraylı'dır. BOA. HR.HMŞ.İŞO. 212/40, 19 Nisan 1332 [2 Mayıs 1916]. Farklı kökenden askerin bu şekilde belgelere yansıyanları olabileceği gibi, kayıp belge ya da kayıtlara köken bilgisiyle geçmemiş esir faktörü de göz önüne alınarak değerlendirme yapılmalıdır.

⁷ Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 21.

⁸ Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

⁹ Zossen sınırlarında Üsera-yı İslamiye için teşkil edilen Halbmondlager Kampı genel anlamda Fransız ordularından, Weinberglager Kampı ise 1915 Aralık'tan itibaren Rus ordularından alınmış esirlere tahsis edildi. Avusturya'daki kamp ise çoğunluğu Tatarlardan oluşan Eger Kampı'dır. K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 81,122.

¹⁰ A. E. Efendi, "Almanya'da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı", çev. Adem Efe, *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi* 8/89, Ağustos 2020, s. 48.

¹¹ BOA. BEO. 4422/331645, 19 Ramazan 1334 [20 Temmuz 1916]; BOA. BEO. 4477/335743, 25 Ramazan 1335 [15 Temmuz 1917]; BOA. HR.SYS. 2457/92, 3 Zilhicce 1336 [9 Eylül 1918]; BOA. HR.SYS. 2231/79, 1 Muharrem 1337 [7 Ekim 1918].

¹² BOA'nın verileri takip edildiğinde Almanya'daki Hilal kamplarına gönderilen mushaf sayısı toplamda 2200'ü bulmaktadır. 1500 adet: BOA. HR.SYS. 2424/ 43, 13 Şevval 1334, [13 Ağustos 1916]; 500 adet: BOA. HR.SYS. 2449/31, 27 Cemaziye'l-evvel 1336 [10 Mart 1918]; 2000 adet: BOA. HR.SYS. 2423/39, 10 Ramazan 1334 [11 Temmuz 1916].

¹³ BOA. BEO. 4487/336470, 28 Zilhicce 1335 [15 Ekim 1917]; BOA. MB.İ. 188/25, 7 Zilkade 1334 [5 Eylül 1916]; BOA. BEO. 4487/336470, 28 Zilhicce 1335 [15 Ekim 1917].

iradede İslam esirlerinin kendilerine tahsis edilmiş İmam Hatibi olan “Alimcan İdris” imzalı bir dilekçeyi Berlin Sefareti’ne vererek padişahın doğum gününü tebrik ettikleri görülmektedir.¹⁴ Karşılıklı tesis edilen güven ve muhabbetle bu esirlerin cihat ruhları harekete geçirilmiş ve bunun neticesinde Üsera-yı İslamiye, Osmanlı ordularında yer alıp din düşmanlarına karşı savaşma arzusu duymaya başlamıştır. Osmanlı hükûmeti Hilal Ordugâhları’nda bu esirlere düzenli askerî talimler yaptırmıştır.¹⁵ Esirlerin Anadolu’ya sevk edilmesi için ciddi diplomatik girişimler sürdürmüş, Osmanlı cephelerinde savaşması hatta Osmanlı vatandaşlığına geçirilmesi için önemli çalışmalar yürütmüştür.

Kamplardaki esir sayısı, her gün yeni gelenler ve çeşitli yerlere çalışmaya gönderilenler nedeniyle değişkendir. Aralık 1915’te Osmanlı Devleti’nin Berlin Ataşemiliterinin raporuna göre ordugâhın birinci kısmında; 2.000’i Gürcü geriye kalanı Tatar olmak üzere 12.000, ikinci kısmında ise; Hint, Fas, Tunus, Cezayir asıllı 4.500 Müslüman esir bulunmaktadır. Anadolu’ya geçmeleri halinde isteyenlerin Osmanlı’da iskân edip evlenebilecekleri ve dileyenlerin cihada iştirak edebilecekleri kendilerine bildirildiğinde esirlerin bunu coşkulu bir hissiyatla karşıladıkları raporda belirtilmiştir. Ayrıca Arap milletinden olan ve kendilerine “Turku”¹⁶ adını verdikleri 800 esirin cihat için sabırsızlandıkları ifade edilmiştir. Her ne kadar bu faaliyetler cihada iştirak kapsamında yürütülüyor olsa da 1915 sonbaharından itibaren Ermenilerin tehciriyle sanat ve meslek erbabına olan ihtiyacın öne geçtiği ve esirlerin bu açığı kapatmak maksatlı talep edildiği yapılan yazışmalara yansımıştır.¹⁷

Mart 1916’da Alman İstihbaratı’nın gizli operasyonlardan sorumlu diplomatı Rudolf Nadolny’nin kayıtlarına göre Alman ve Avusturya kamplarındaki Müslüman esirler, tüm kamplarda 23.000’i Tatar ve 4.000’i Arap olmak üzere 27.000 civarındaydı. Günbegün geliş-gidiş hali söz konusu olan kamplarda ulaşılan yekûnun bu sayı olduğu görülmektedir.¹⁸ Avusturya da savaş esirlerinden askerî alanda yararlanmak konusunda Almanya ile aynı düzlemde olmuş, Avusturya Savaş Bakanlığı Müslüman esirler için hususi bir kamp kararı alıp Eger Kampı’nı kurmuştur. Alimcan İdris 18 Aralık 1915 tarihli raporunda bu kamptaki Üsera-yı İslamiye sayısını 10.000 olarak vermiştir.¹⁹

Irak Cephesi’nin Müslüman esirleri olan Hintlilerin sayısı Halil (Kut) Paşa’nın ifadesine göre 4.014’tü.²⁰ Kütü’l-amare esirlerinin bir kısmı Bağdat demiryolunun tamamlanmasında istihdam edilmiştir.²¹ Bu esirlerden Anadolu’ya sevkiyat yapılacağı bilgisini Dâhiliye Nezareti’nce Bursa valisine gönderilmiş bir şifreli telgraf vermektedir.²² Telgrafta Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Hintli Müslüman esirlerin hilafet makamına bağlılıklarını tesis etmek için Bursa’ya sevkini gayet iyi olacağını belirtip 2.000 kişilik yer hazırlanmasını emretmektedir. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye ve Hariciye Nezareti Siyasi Kısım’dan iki belge de bu

¹⁴ BOA. *İ.DUİT.* 12/81, 7 Zilkade 1334 [05 Eylül 1916].

¹⁵ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 141.

¹⁶ Keleşyılmaz’ın Turku olarak okuduğu kelime yabancı kaynaklarda “Turcos” olarak geçmekte olup Kuzey Afrikalı Araplaşmış Müslümanları ifade etmektedir. K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 120.

¹⁷ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa ve Cermen...*, s. 72.

¹⁸ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 83; Gerhard Höpp, *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin 1997, s. 44.

¹⁹ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı’nda...*, s. 124.

²⁰ Osmanlı Başkumandanlığı Vekâleti, Kütü’l-amare’de ele geçirilen esirlerden Müslüman olanların sayısını Halil Paşa’ya sormuştur. Verilen cevaba göre 7 binbaşı, 1 yüzbaşı, 38 mülâzım-ı evvel, 41 mülâzım-ı sâni, 5 doktor, 2 birinci sınıf cerrâh muavini, 6 üçüncü sınıf cerrâh muavini, 172 başçavuş, 160 çavuş, 263 onbaşı ve 3.319 efrâd olmak üzere yekûnda 4.014 Üsera-yı Müslime bulunmaktadır. Alper Ersaydı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Esirler*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 13; “Altıncı Ordu Kumandanı Halil’den Başkumandanlık Vekâleti’ne 16 Mayıs 1332 [29 Mayıs 1916] tarihli telgraf”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, Belge 61, s. 212.

²¹ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa’nın...*, s. 132.

²² BOA. *DH.ŞFR.* 64/73, 15 Recep 1334 [18 Mayıs 1916].

sevkin gerçekleşmiş olduğunu gösterir niteliktedir.²³ Talat Paşa'dan Bursa valisine esirlerin çalışma durumlarıyla alakadar gönderilmiş tahriratta ise Hintli Müslüman askerlerden bahsedilirken onların Kûtü'l-amare'den esir alındıkları vurgulanmaktadır.²⁴ Belgeler doğrultusunda Kûtü'l-amare'den Bursa'ya Hintli Üsera-yı İslamiye sevkini gerçekleştirmiş olduğu, esirlerin orada iki buçuk sene kadar tutulduğu anlaşılmaktadır.²⁵ ancak üç belge de sayısal veri sunmadığı için söz konusu 2.000 kişiden kaçının sevk edildiği, sevk edilmeyen varsa akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir.²⁶

Bilindiği gibi Romanya, İtilaf Devletleri safında Büyük Harb'e sonradan iştirak etmiştir ve ordusunda Müslüman askerler de vardır. Savaşta Bulgaristan ordularına esir düşen bu askerler hakkında bir kanaate varmak için altmıştan fazla belgenin akışını takip etmek gerekmiştir. Ocak 1917'de Rusçuk Osmanlı Şehbender Vekâleti'nden Sofya Büyükelçisi Ali Fethi Bey'e hitaben yazılan tahrirat, Romanya ordusunda asker iken Bulgar-Türk Müttefik ordusuyla karşı karşıya geldiğinde Müslümanlara silah kullanmamak için teslim olan "*Köstence Mekâtib-i İslâmiyesi mu'allimlerinden birkaç efendi ile Köstence İslâm tüccârlarından ba'zı*" kişileri konu etmektedir. "*Rus üserâsı bile şehirler dâhilinde serbest gezmekte*" iken bu Müslüman askerlerin "*çobanlık ve diğer hıdemât-ı şâkkada (çok meşakkatli işlerde) istihdâm edilmekte*" olduklarından bahseden yazı "*Gerek Romanya ve gerek Rus ordusundan alınan İslâm üserâsının da hıdemât-ı şâkkadan alınarak mahallî cema'ât-i İslâmiyelerin tekellüfü (kefil olmaları) ile şehirler dâhilinde serbest bırakılmaları*" için gerekli teşebbüslerin yapılması gerektiğine dikkat çekmektedir.²⁷ 22 Ocak'ta Burgaz Şehbenderi Hüseyin Sabri'den yine Ali Fethi Bey'e gönderilen bir istihbarat kaydında ise Dobruca Türklerinin Anadolu'ya gelebilmek ve cihada iştirak etmek için müracaatta buldukları görülmektedir.²⁸ 3 Mart tarihli yazıda esirlerin Osmanlı askerinin sorumluluğundaki bir birliğe gönderilmesinin teklifi söz konusudur: "*Merkûmûnun ya memleketlerine avdetine müsâ'ade olunması veyâ kıt'ât-ı Osmâniye'den birine gönderilmesi için Bulgar Karârgâh-ı Umûmîsi nezdinde teşebbüsât-ı mü'essire îfâsı zımında.*"²⁹ Benzer tarzda bir dizi yazışmadan sonra Bulgar Dışişleri'nden esirlere iyi muamele yapıldığını belirten bir cevap geldiğini ancak Osmanlı makamlarının ikna olmağını, "*bunun ne dereceye kadar mukârin-i hakikat olduğunun*" araştırılmasına hükmettiği görülmektedir.³⁰ 20 Mart 1917 tarihli Köstendil'den Sofya Sefareti'ne gönderilen Karargâh-ı Umumi Murahhası'nın kaleme aldığı bir cevabi yazıda "*Varna-Rusçuk hattı üzerinde çalışan 700-800 üserâ-yı İslâmiyenin Türkiyâ'ya va'dleri vechile gönderilmesini Bulgar Karârgâh-ı Umûmîsi'nden tahrîran istedim. Aldığım cevâbda tifüs hastalığından nâşî karantinada buldukları bildiriliyor. Ondan sonra*

²³ Hüdâvendigâr Vâlisi İsmail Hakkı Bey'e gönderilen ve "*Gönüllü olarak harbe iştirâk eden ve bi'l-âhire esîr-i harb sıfatıyla evvelâ Hintli efrâd-ı Müslime hakkında hüsn-i mu'âmele îfâsıyla te'mîni râhatlarına ihtimâm olunması...*" ifadelerini içeren 14.04.1917 tarihli tahrirat, sevkini gerçekleştirmiş olduğunu ve Aralık 1918 tarihli ve Bursa'daki Hintli üseranın tamamının seyahat varakalarıyla İstanbul'a sevk edildiğinden ve yol masrafı talep etmediklerinden söz eden tezkire ise esirlerin artık Bursa'dan ayrılmış olduğunu göstermektedir. BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/37, 24 Ramazan 1335 [14 Temmuz 1917]; BOA. HR.SYS. 2249/62, 1 Rebi'ü'l-evvel 1337 [5 Aralık 1918].

²⁴ BOA. DH.ŞFR. 64/179, 29 Receb 1334 [1 Haziran 1916].

²⁵ Zaten Osmanlı Devleti, bütün esirlerini Mondros Ateşkes Antlaşması'nın şartları gereği İtilaf Devletleri'ne teslim etmiştir.

²⁶ Esirlerin bir kısmının yaralı olarak ele geçirilmesi ve durumunun kötüleşmesiyle bir kısmının da salgın hastalıklar nedeniyle vefat etmiş olmaları mümkündür.

²⁷ BOA. HR.SFR.04. 273/46/7, 19 Rebi'ü'l-evvel 1335 [13 Ocak 1917].

²⁸ "*Dobruca cephesinde Rus ve Ulahlardan alınarak Burgaz ve havâlisine yerleştirilen üserâ meyânında bulunan Müslimânların Ordu-yı Osmâni'ye iltihâk ederek harbe iştirâk arzusunu izhâr eyledikleri şehri mezkûr şehbenderliğinden alınan tahrîrâta atfen izbâr olunur Efendi'm.*" BOA. HR.SFR.04. 285/33, 5 Rebiülahir 1335 [29 Ocak 1917].

²⁹ BOA. HR.SFR.04. 273/46/13, 9 Cemaziye'l-evvel 1335 [3 Mart 1917].

³⁰ BOA. HR.SFR.04. 273/46/14-15, 6 Cemaziye'l-ahir 1335 [30 Mart 1917].

gönderilip gönderilmeyeceği söyleniyor. Ma'ahâzâ ilerüde gene hâtıralarına getirir, sevklerini isterim Efendi'm." denilmektedir. Bulgar makamlarının üsera-yı Müslime'yi Anadolu'ya göndermesi hakkında Osmanlı ile uzlaşmış olduğu ancak sevkini o an mümkün olamayıp karantina sonrasında tekrar konuşulacağı anlaşılmaktadır. Ocak 1917'de başlayan yazışma trafiği sene boyunca devam etmiştir. Eylül yazışmasında "*Rumen ordusu efrâdından iken Bulgarlara esir düşen Dobruca ahâlî-i İslâmiyesine şîme-i insâniyete (insan yaradılışına) yakışmayacak bir sûretde mu'âmele*" reva görüldüğünü Ali Fethi Bey'in Hariciye Nezareti'ne haber vermesi üzerine Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Enver Paşa'ya telgraf çekmiştir: "*...Romanyalı Müslim üserânın mazhar-ı himâyet olması esbâbının istikmâli zımında ... Bulgar Karârgâh-ı Umûmîsi'nce evâmîr-i şedîde ve mucib-i şikâyet hadîsât zuhûrunda işin tahkîk ve mütecâsîrlerinin tecziyesi (cezalandırılması) için...*"³¹ Tahammül sınırının aşıldığını gösteren bu ifadeler Osmanlı Devlet merkezini harekete geçirmek ve Rumen Müslüman halk ve esirlerinin insanlık dışı hareketlere maruz kalmasının önüne geçilmesini amaçlamaktaydı. Yazışmalar Osmanlı Devleti'nin Rumen esirleri kendi topraklarına getirtmek istediğini aynı şekilde esirlerin de harbe katılmak için Osmanlı makamlarına müracaatta bulduklarını göstermektedir.³² Tüm bu karşılıklı taleplerin olumlu neticelendiğine dair 11 Ekim 1917 tarihli Ali Fethi Bey'den Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey'e yazılan tahrirat, Bulgar Dışişleri'nin Türkiye'ye gönderdiği 2.000 Müslüman esirden ve iddiaları yalanlamasından bahsetmektedir: "*Bu kere husûs-ı mezkûr hakkında Bulgar Hâriciye Nezâreti'nden aldığım tahrîrâtta şu'be-i âidece icrâ edilen tahkîkât netîcesinde üserâ-yı merkûmeden muhtelif hîdemâtda kullanılmak üzere iki bin kişinin Türkiyâ'ya sevk edildiği ve bi'l-âhire Kuleli-Burgaz me'mûr-ı Osmâniyesi'nde kalanlara sû-i mu'âmele edildiğine olan ihbârâtın hılâf-ı hakîkât (gerçek dışı) olduğu bildirilmiş olmağla, ol bâbda.*"³³ Belgede kesin bir sevkiyattan söz ediliyor olsa da Devlet Arşivleri temelli bu araştırmada Bulgaristan'dan Anadolu'ya intikali gerçekleşmiş 2.000 Rumen İslam esirine denk gelinmemiştir.

Romanya ordusundaki Müslüman askerlerin bir kısmı da Almanya ile savaşırken esir düşmüşlerdi ve "Tuckel Üserâ Karargâhı'nda" tutulmaktaydı. Karargâhtaki 400 Dobruca Türkünün yerleşimci olarak Anadolu'ya sevk için Mart 1917'de Osmanlı Hükûmeti, Almanya'yla iletişime geçmiştir ancak bu teşebbüsün de nasıl sonuçlandığına dair evrak tespit edilememiştir.³⁴

2. Sevk ve Sonrası

Almanya kamplarındaki Müslüman esirlerden Anadolu'ya giren ilk kafiye 14 Kasım 1914'te "Cihad İlanı" töreni düzenlenmiştir. Tören akabinde "Evkaf-ı İslamiye Müzesi" gezdirilip bilgilendirmeler yapılmış, çay ziyafetleri tertip edilerek esirler birer misafir gibi ağırlanmış ve İslam'ın muzafferiyeti için dualar edilmiştir.³⁵ İstanbul Faslı, Tunuslu ve Cezayirli askerlerle İttihat-ı İslam'ı iliklerine kadar hissetmişti.

Küçük ancak etkisi büyük ilk kafilenden sonra sevkîyat bir süreliğine durmuştur. Ocak 1915'te Prusya Savaş Bakanlığı Fransa'dan esir alınan Müslüman askerlerin İstanbul'a gönderilmesine müsaade ettiyse de sevk hemen gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan bağlantı yolunun Sırbistan engelinden dolayı kapalı oluşu

³¹ BOA. HR.SYS. 2440/30, 23 Zilkade 1335 [10 Eylül 1917].

³² Çok küçük bir sayı olsa da Dobruca Türklerinin müracaatından sekiz ay sonrasına ait ve Meclis-i Vükela kararıyla çıkmış irade akabinde yazılan bir belge; Avusturya, Romanya, Konya, Bitlis ve Kütü'l-amare'de esir düşen 17 Müslüman'ın Osmanlı tabiiyetine kabul işlemlerinin başlatıldığını belirten ifadeler içermektedir. BOA. BEO. 4485/336303, 5 Zilhicce 1335 [22 Eylül 1917].

³³ BOA. HR.SFR.04. 273/46 lef. 54, 24 Zilhicce 1335 [11 Ekim 1917].

³⁴ Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 181.

³⁵ Tanin, 18 Teşrin-i sâniisani [Kasım] 1914, Numara: 2122; Tanin, 16 Kanun-ı evvel [Aralık] 1914, Numara: 2150; Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 132.

ve nakillerin Romanya üzerinden güçlkle sağlanabilecek olması intikali erteletti. Ayrıca Lahey Uluslararası Savaş Hukuku'nun esirlerin mensubu oldukları devletlere karşı savaşırılmasına müsaade etmemesi de olumsuz tabloda etkili oldu. Osmanlı, savaşın tarafı değilken bu sevkten söz edilebilirdi ancak 14 Kasım 1914'te hükümetin I. Dünya Savaşı'na iştirakiyle durum değişti. Yadsınamaz bir gerçek olarak müttefik de olsa devletlerin kendi menfaatlerini konuşurma çabası, yavaşlatıcı faktörler arasında yerini almıştır. Almanya, İngiltere ve Rusya'ya karşı elini güçlendirmek maksadıyla "İttihad-ı İslam" projesinin bilfiil destekçisi olmakla beraber, milli menfaatle kesişmiyor olan Müslüman esirlerin sekinde çeşitli bahaneler bulmuş, kimi zaman Mağripliler için propaganda yürütürken Türk kökenli esirlerin Anadolu'ya gönderiminde isteksiz davranmış, sevkıyatı zaman zaman engellemiş ya da geciktirmiştir.³⁶ Tüm olumsuzluklara rağmen 15 Kasım 1915'te Sırbistan yolunun açılması sekin başlamasına yetti.³⁷ Onar yirmişer olarak parti parti³⁸ gönderilen Müslüman esirlerin yol masraflarını Osmanlı Devleti üstlenmiştir.³⁹ İntikalde "*hudüd me'mûrlarınca tefrik ve teşhîs edilmelerine medâr olmak ve haklarında teshîlât (kolaylık) irae edilebilmek üzere şehbenderhânelerce pasaportlarının vizesi esnâsında...*" ayırt edici işaretler kullanılmış,⁴⁰ "yollarda dûçâr-ı müşkilât olmamaları için" güvenlik tedbirleri alınmıştır.⁴¹

Almanya'dan kabileler halinde gelen esir sayısı 1.100'ü Tatar, 1.084'ü Arap-Araplaşmış ve 49'u Hindli olmak üzere toplamda 2.233'tür.⁴² Asya Taburu denilen 1.100 kişilik Tatar grubu ise önce Taksim'de sonra Şile'de tutulmuş ardından Zor Sancağı'na sevk edilmiş,⁴³ orada savaşmış, yaralanmış ve çoğu da İngilizler tarafından esir alınmıştır. Bu taburdan geriye kalanlar bir süre sonra madalya verilerek terhis edilmiştir.⁴⁴ Tunuslu ve Faslı esirlere gelince 156'sı 1919'da Altıncı Ordu'da vazife almışlardır;⁴⁵ Şerif Hüseyin'in 1916'da Osmanlı karşıtı bir pozisyon aldığı dikkate alınırsa bir kısmının cepheye İngiliz safına geçmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Devlet, cepheden dönen Üsera-yı İslamiyenin vatandaşlığa geçmeleri ve ayak bastıkları ülkenin vatandaşlık haklarından yararlanmalarını teşvik etmiş, bu hususta her türlü kolaylığı kendilerine sağlamıştır. Esasen kanuna göre bir yabancıнын vatandaşlığa geçmesi için beş sene aralıksız ikamet şartı bulunuyor olsa da birtakım istisnâî izinler kapsamında tabiiyetin önündeki

³⁶ İbrahim Sarıtaş, "Alman İmparatorluğu'nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı", *Bilig*, S. 91, s. 127; Yaşar Demir, "Birinci Dünya Savaşı'nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Bilig*, S. 76, s. 139-158.

³⁷ Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 133-135.

³⁸ BOA. *DH.EUM.5.Şb. 15/57*, 2 Zilkade 1333 [11 Eylül 1915].

³⁹ BOA. *HR.SFR.04. 646/90*, 13 Rebi'ü'l-evvel 1334 [19 Ocak 1916].

⁴⁰ BOA. *HR.SYS. 2412/78*, 18 Şevval 1333 [29 Ağustos 1915].

⁴¹ BOA. *HR.SFR.04. 646/54*, 7 Rebi'ü'l-evvel 1334 [13 Ocak 1916].

⁴² K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 148.

⁴³ Müslüman esirlerden bazıları Osmanlı ordusuna alındıktan sonra terfi ettirilmişlerdir. Sadâretten Harbiye Nezâreti'ne yazılmış tezkirede bunun örneği bulunmaktadır: "*Cihâda iştirâk üzere Almanya'dan gelen üserâ-yı İslâmiye'den 1 başçavuş ile 5 çavuşun mülâzım-ı sânilîğe, diğeri 3 muvazzaf ve ihtiyât zâbit vekîlinin mülâzım-ı sânilîğe ve 10 zâbit nâmzedinin zâbit vekîllîğine terfî'leri ve 1 mülâzım-ı evvelin nasbunun tashîhi husûslarına bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-mûte'allik buyurularak sûret-i musaddıkası leffen taraf-ı âlilerine tesyâr olundu Efendi'm.*" BOA. *BEO. 4406/330442*, 28 Cemaziye'l-evvel 1334 [2 Nisan 1916].

⁴⁴ Abdülkadir İnaltekin, "Almanya Arşiv Belgelerine Göre Irak Cephesi'nde Savaşan Kafkas Kökenli Askerler", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, 28-29 Nisan 2016-Mardin, (Ed.: Orhan Neçare), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 27.

⁴⁵ K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 151-152.

engelleri kaldırmıştır.⁴⁶ Belgelerden tespit edilebildiğine göre konu kapsamında farklı tarihlerde olmak üzere 775 esir Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir.⁴⁷

Cihat sonrası Anadolu'da çeşitli kamplara gönderilen Üsera-yı İslamiyenin bu gönderimleri harp esiri sıfatıyla gerçekleşmemiş ve ilk geliştiki karşılamlarında olduğu gibi her biri hürmet ve muhabbet görmeye devam etmiştir. Altıncı Ordu Başkumandanlığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı, cihat ya da vatandaşlık düşüncesinden vazgeçenler de dâhil Müslüman esirlerin kamplardaki diğer esirlerden tamamen farklı tutularak birer misafir gibi barındırılmalarının üzerinde önemle durmaktadır:

“Gönüllü olarak harbe iştirâk etmiş iken bi'l-ahire terhis edilmiş olan Hindli ve mülteci efrâd-ı Müslimenin esîr-i harb sınıfı ile üserâ garnizonlarına sevk edilmiş olduğu gayr-i vâki'dir. Yalnız Bursa Garnizonu'nda bulunan ve gönüllü olarak harbe iştirâk etmek arzûsunu izhâr ettiklerinden dolayı Dersa'adet'e celb edilmiş olan yirmi üserâ-yı İslâmiye kata'âtı verdikleri zamân içlerinden beşi orduda hizmet etmek fikrinden nükûl ve udûl ettiklerini bi'l-beyân sâbık garnizonlarına i'âde edilmelerini recâ etmiş ve mes'ûlleri is'âf edilmiştir (istekleri yerine getirilmiştir). Ba'zı mütâla'ât-ı mahsûsaya binâen memâlik-i Osmâniye'de tavattun etmek arzu etmeyen birçok Hindli mülteci üserâ-yı İslâmiye garnizonlarında mevcûd olduğu gibi Ma'iyet-i Seniye Piyâde Bölüğü'nde müstahdem on Cezayirli ve Almanya'dan Dersa'adet'e celb edilmiş üserâ-yı İslâmiye'den on bir Tatar ve Altıncı Ordu Cephesi'nden Dersa'adet'e gönderilen on sekiz Afganlı haklarında esîr-i harb mu'amelesi ifâ edilmek üzere Bursa Üserâ Garnizonu'na i'zâm kılınmıştır.

Yurdumuzda bulunan bu kabûl efrâd-ı Müslimenin makâm-ı hilâfet-i uz mâya karşı perverde ettikleri muhabbet-i kalbiyelerini ve ma'nevî irtibâtlarını bir kat daha teşeyyüd etmek ve bu sûretle memnûniyetleri isticlâb edilmek (çekilmek) maksad-ı ulvî ile kendilerine ikâmet vesîkası i'tâsıyla ihlâ-yı sebilleri kâbildir. Yalnız üserâ-yı mûmâ-ileyhime bu gibi vesâik i'tâ edildiği takdîrde başıboş olarak gezmeleri ba'zı mülâhazât-ı siyâsiyeye binâen mahzûrdan sâlim görülmeyeceği muhtâc-ı arz u beyân değildir. Bundan başka vaktiyle memâlik-i Osmâniye'de ikâmet etmek arzûsunu izhâr eden birçok üserâ kendülerine verilen parayı sarf ettiklerinden tohumluğu istihlâk eyledikten (tükettikten) sonra işe yaramadıklarından bahisle Muhâcirin-i Müdriyet-i Umûmiyesi'nin iş'ârı üzerine tekrâr üserâ garnizonlarına i'âde edilmişlerdir. Herhâlde üserâ garnizonlarında bunlara diğer üserâdan büsbütün farklı olarak âdetâ taht-ı nezârette bir misâfir gibi mu'ameleye tâbi' tutulmakta oldukları ma'rûzdur. Ol bâbda emr u fermân hazretleri men lehü'l-emrindir.”⁴⁸

Belgedeki ifadelerden anlaşılacağı üzere Osmanlı ordusunda gönüllü olmak isteyen esirlerden harbe iştirâk edenler terhis sonrası garnizonlarına esir vasfıyla gönderilmemiştir.

⁴⁶ BOA. BEO. 4489/336604, 10 Muharrem 1336 [26 Ekim 1917]; BOA. BEO. 4501/337524, 14 Muharrem [30 Ekim 1917].

⁴⁷ BOA'daki Müslüman esirlerin vatandaşlığa geçişi kapsamındaki kayıtlar şunlardır: BEO. 4421/331503, 1 Ramazan 1334 [2 Temmuz 1916]; BEO. 4435/332569, 20 Zilhicce 1334 [18 Ekim 1916]; BEO. 4437/332749, 4 Muharrem 1335 [31 Ekim 1916]; BEO. 4451/333807, 1 Rebiülahir 1335 [25 Ocak 1917]; BEO. 4456/334152, 27 Rebiülahir 1335 [20 Şubat 1917]; BEO. 4460/334484, 24 Cemaziye'l-evvel 1335 [18 Mart 1917]; BEO. 4460/334487, 26 Cemaziye'l-evvel 1335 [20 Mart 1917]; BEO. 4465/334846, 26 Cemaziye'l-ahir 1335 [19 Nisan 1917]; BEO. 4466/334879, 29 Cemaziye'l-ahir 1335 [22 Nisan 1917]; BEO. 4469/335124, 20 Receb 1335 [12 Mayıs 1917]; BEO. 4470/335232, 28 Receb 1335 [20 Mayıs 1917]; BEO. 4485/336303, 5 Zilhicce 1335 [22 Eylül 1917]; BEO. 4487/336504, 28 Zilhicce 1335 [15 Ekim 1917]; BEO. 4489/336604, 10 Muharrem 1336 [26 Ekim 1917]; BEO. 4496/337162, 5 Rebi'ü'l-evvel 1336 [19 Aralık 1917]; BEO. 4496/337174, 6 Rebi'ü'l-evvel 1336 [20 Aralık 1917]; BEO. 4501/337524, 14 Rebiülahir 1336 [27 Ocak 1918]; BEO. 4506/337926, 25 Cemaziye'l-evvel 1336 [8 Mart 1918]; BEO. 4511/338272, 29 Cemaziye'l-evvel 1336 [11 Nisan 1918]; BEO. 4512/338362, 8 Receb 1336 [19 Nisan 1918]; DH.İ.UM.EK. 107/4, 5 Cemaziye'l-evvel 1335 [27 Şubat 1917]; DH.İ.UM.EK. 107/4, 5 Cemaziye'l-evvel 1335 [27 Şubat 1917]; DH.SN.THR. 73/27, 23 Rebiülahir 1335 [16 Şubat 1917]; DH.SN.THR. 73/57, 7 Cemaziye'l-evvel [1 Mart 1917]; DH.SN.THR. 74/61, 15 Receb 1335 [7 Mayıs 1917]; DH.SN.THR. 74/72, 17 Receb 1335 [9 Mayıs 1917]; DH.ŞFR. 518/30, 26 Cemaziye'l-ahir 1334 [30 Nisan 1916]; İ.DUİT, 36/67, 25 Receb 1335 [17 Mayıs 1917]; MV. 248/30, 19 Zilhicce 1335 [6 Ekim 1917]; MV. 249/14, 11 Rebiülahir 1336 [24 Ocak 1918]; MV. 249/72, 2 Receb 1336 [13 Nisan 1918]; 775 kişiden 93'ünün bağlı olduğu ülke kaydedilmemiş, tabiiyeti belli olan 682 kişiden 661'inin Rusya, 18'inin Romanya ve 3'ünün de İngiltere tebaasından olduğu kaydedilmiştir. Vatandaşlık alanlar içinde Mağripli esir bulunmaması dikkat çekicidir. K. Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 177.

⁴⁸ BOA. DH.EUM.5.Şb. 41/24, 20 Şevval 1335 [9 Ağustos 1917].

Sadece bazı esirler orduya iştirakten vazgeçmiş olduklarından kendi istekleri üzerine esir-i harp olarak garnizonlarına iade edilmiştir. Vatandaşlığa yanaşmayanlar da aynı şekilde harp esiri konumuna düşmüş ve garnizonlarına gönderilmiştir. Bu gibi esirlerin ikamet vesikasıyla garnizondan ayrılmaları mümkünse de başıboş gezmeleri siyasi sakıncalar taşımaktadır. Bundan başka vatandaşlık ve sermaye aldıktan sonra kendilerine verilenleri boşa sarf edenler de bir iş tutturamadıkları için tekrar üsera garnizonlarına gönderilmiştir. Tüm bunlara rağmen misafir muamelesi görmeye devam etmektedirler.

Bu esirlerden Bursa'ya sevk edilenler hakkında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Vali İsmail Hakkı Bey'e gönderdiği telgraf, "*Gönüllü olarak harbe iştirak ve bi'lahere esîr-i harb sıfatıyla Bursa'ya*" gönderilen Müslüman esirlerin "*hüsn-i muamele ifâsıyla te'mîn-i râhatlarına ihtimâm olunması*"nı ihtiva etmektedir ve bu da esirlere yapılan muamelenin bakanlık düzeyinde takip edildiğini göstermektedir.⁴⁹

Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerin teftişi için Teşkilat-ı Mahsusa tarafından 1916 yılı başlarında Anadolu'daki garnizonlara gönderilen Hüsamettin Bey'in hazırladığı rapor, kampların durumuna ışık tutmaktadır. Raporda tek tek vilayet ve sancaklardaki esirlerin durumları açıklanmıştır. Kayseri sancağına gelen Müslüman esirler uygun misafirhanelerde ikamet ettirilmiş, ilk zamanlar 60'ar sonra 100'er kuruş iâşe ücretiyle rahatları temin edilmiş daha sonra ise tahsisatın 4'er kuruşa indirilmesi şikâyet konusu olmuş ve Hüsamettin Bey'in müdahalesiyle durum düzeltilmiştir. Bir sonraki aşamada ise civardaki metruk yerlere iskân için gönderilmişlerdir. Niğde sancağında Üsera-yı İslamiyenin uygun koşullarda misafir edilip iâşe ücreti tahsis edildiği söylenememektedir. Hatta tifüs hastası bir esir camları kırık bir odada yalnız kalmış, sorumlu makamlar ilgisiz bir tutum sergilemiş ve yine Hüsamettin Bey'in girişimleriyle biraz geç olarak alakadar olunmuş, tedavisi yapılmıştır. Ayrıca Niğde civarında yeterince metruk hane, dükkân bulunmadığından iskân için esirler Kayseri sancağına sevk edilmişlerdir. Adana vilayetinde birtakım düzenlemelerle işlerin yoluna koyulmaya çalışıldığı görülen raporda en çok sıkıntı yaşanan yerlerden birinin Konya vilayeti olduğu kaydedilmiştir. Karahisar-ı Sahip sancağında mekân ve iâşe açısından Müslüman esirlerin gayet iyi durumda olduğu görülmüş ancak casusluk yapan Bulgar bir esirin olumsuz bir propagandası sorun teşkil etmiştir. Bulgar esir, Rus menşeli esirlerin Osmanlı tabiiyetine geçmemeleri şayet tabiiyeti reddederlerse harp sonrası Rusya tarafından makam ve büyük meblağlarla ödüllendirilecekleri vaadinde bulunarak esirleri kandırmaya çalışmıştır. Bazı Tatar esirleri etkisi altına alan bu faaliyet, bir kısım üseranın tabiiyet işlemlerini yarım bırakmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum karşısında tedbire gidilmiş ve propagandacılar İstanbul'a gönderilmiştir. Benzer durumların Adana ve Konya'da da yaşandığı raporda zikredilmektedir.⁵⁰ Eskişehir sancağının da misafirhane ve iâşe durumu iyi olmasına rağmen iskân için kullanılan metruk yerlerin fazla yıkık dökük olması, ziraat için kullanılacak alet edevatın yeteri kadar bulunmaması sorun teşkil etmiştir. Ayrıca burada bazı esirlerin kendilerine verilen sermayeyi harcayarak sefih yaşam sürdürdükleri tespit edilmiş ve önlem alınmıştır. Bilecik, Söğüt ve Beyşehir, İzmit sancağı, Ankara ve Bursa vilayeti hakkında da kayıtlar bulunan raporda Hüsamettin Bey'in tüm sorunlara müdahale ettiği ve çözüm ürettiği görülmektedir.⁵¹

Osmanlı ordusuna katılmak için gönderilenler haricinde esirlerin direkt yerleşimci olarak Anadolu topraklarına getirilmesi sosyoekonomik bir nitelik taşımaktadır. Savaş halinde olan Osmanlı Devleti zaten ziraatta iş gücü açığı veriyordu. Hal böyleyken harp şartlarından dolayı gerek Rumların buldukları yerleri terk etmesi gerekse 1915 Tehciri'yle çoğunluğu

⁴⁹ BOA. *DH.EUM.4.Şb.* 12/37, 24 Ramazan 1335 [14 Temmuz 1917].

⁵⁰ Müfettiş Hüsamettin Bey'in raporu üzerine Dâhiliye Nezareti bu vilayetlerde tabiiyete yanaşmayan Müslüman esir olup olmadığının incelemesini başlatmıştır. BOA. *DH.ŞFR.* 64/130, 27 Receb 1334 [30 Mayıs 1916].

⁵¹ Asaf Özkan, "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'ya Yerleştirilen Müslüman Esirler Hakkında Teşkilât-ı Mahsûsa Riyasetine Sunulan Bir Rapor", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi* C. 7, S. 2, s. 199-205.

zanaat ehli ve tüccar olan Ermenilerin başka yerlere gönderilmesi, bu bölgelerde ekonomik sorunların büyümesine neden olmuştu. Hükûmet, vücut bulan iktisadî turbülansın telafisi için gerekli insan gücünün Üsera-yı İslamiye tarafından karşılanması fikrince harekete geçti. Cihat maksadıyla gelip sonradan yerleşimci olanlar dışında sadece iskân maksadıyla Anadolu'ya gönderilen Müslüman esirlerin 1.645'i Avusturya'dan 600 kadarı da Almanya'dan olmak üzere toplamı 2.200 civarındadır.⁵² Müslüman yerleşimcilerin arazi ve çiftlik sahibi kimselerin yanında çalışmaları için düzenlemeler yapılmış olduğunu o günün gazeteleri yazmıştır.⁵³ Ziraat ve Ticaret Nezaretleri'nin talebi üzerine Meclis-i Vükela'nın vardığı kararı içeren sekiz imzalı mazbatadaki "*Üserâ-yı merkûmûnun ber-vech-i iş'âr umûr-ı zirâ'ıyyede istihdâm edilmek üzere celb edilmeleri muvâfık olacağına nezâret-i müşârun-ileyhâya [Ticâret ve Ziraat Bakanlığı'na] cevâben iş'ârî tezekkür kılındı.*" ifadeleri üsera-yı Müslime sevkinin Osmanlı ekonomisindeki nedenine pek çok örneğinden Eskişehir ve Lüleburgaz örneğini teşkil etmektedir.⁵⁴ 25 Mayıs 1916 tarihli bir belge ise Said er-Rauf Bey'e ait 9.000 dönümlük araziye kurulmuş Eşkinöz ve Saadetdere adındaki iki çiftliğin bedelleri muhacirîn tahsisatından verilmek suretiyle muhacirîn ve Üsera-yı Müslime için istimplâk edileceğinin Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunduğunu anlatmaktadır.⁵⁵ Belgeler esir istihdamı için hükûmetin ciddi bir hazırlığa giriştiğini söylemektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Sivas valisine çekilen telgrafın içeriği şöyledir: "*Şu esnâda kesretle muhâcir ve mültecî vürûd etmekte ve iskâna muntazır birçok üserâ-yı İslâmiye bulunmakta iken kasaba civârındaki bahçelerin*" satılmak suretiyle elden çıkarılması uygun olmayacaktır. Belgeye göre bu yerlerin kısım kısım memlekete gelmesi beklenen muhacir ve mültecilere tahsis edilmek üzere iyi bir şekilde muhafaza edilmesi gerekmektedir. Devlet, muhacir ve sığınmacı statüsündeki kişilerle Müslüman esirlere tamamen eşit haklar tanımaktadır.⁵⁶ Ancak devletin, uygun gördüğü hakları her zaman vaktinde dağıtabildiği söylenemez. Örneğin; Ali Dad, Muhammed, Hanizman ve Gulam Muhammed adındaki dört Hintli Müslüman'ın "*sermâye-i melbûsât, hâne, dükkân ve eşyâ-yı sâire verilmek şartıyla bâ-irâde-i seniyye hükûmet-i Osmaniye tebe'alığına kabûl olundukları hâlde el-yevm üç gurûş yevmiyeden başka kendilerine hiçbir şey verilmemesi hasebiyle fevka'l-had zarûrete dûçâr oldukları*" şeklinde kayıt içeren bir telgraf Eskişehir Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilmiştir. Bir dizi yazışma akabinde Ali Dad ve üç arkadaşına muhacirlere olduğu gibi⁵⁷ muamele edilmesi yönünde karar çıkmış, müşkil durumları izale edilmiştir.⁵⁸

Bu esirlerin iklimce, kültürce kendilerine yabancı olan bir ülkeye alışmaları, tabiiyetle birlikte aidiyet de hissetmeleri için Osmanlı Devleti dikkatli bir tutum içinde olmuştur. Savaş seyrinde Ermenilerin farklı yerlere intikalinden sonra azalan iş gücünü Üserâ-yı İslamiye ile kapatma amacı güdülmüş, Ermenilerden kalan ev ve dükkânlara yerleştirilmelerinin hatta kimsesiz kızlar ve dul hanımlarla bir aile kurmalarının teminine bakılmıştır. Babıâli Dâhiliye Nezareti İskân Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin 2 Kasım 1915'te Adana, Halep, Trabzon, Diyarbakır, Mamuretü'laziz, Erzurum, Sivas, Hüdavendigar, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Karesi Mutasarrıflıkları'nın Emval-i Metruke İdare Komisyonları'na gönderdiği telgraf, söz konusu amacı tüm netliğiyle göz önüne sermektedir: "*Celb olunacak üserâ-yı İslâmiye'den sâhib-i*

⁵² Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 171.

⁵³ *Tanin*, 5 Kanun-ı evvel 1916, sayı 2866; Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 176.

⁵⁴ BOA. *MV*. 203/112, 4 Muharrem 1335 [31 Ekim 1916].

⁵⁵ BOA. *BEO*. 4415/331096, 22 Receb 1334 [25 Mayıs 1916].

⁵⁶ BOA. *DH.ŞFR*. 65/142, 1 Ramazan 1334 [2 Temmuz 1916].

⁵⁷ Mülteci konumundakilerin "*Memleketlerinden alâkalarını kat' edip etmediklerinin ve âile sâhibi ve zirâ'ata ve icrâ-yı san'ata muktadir olup olmadıklarının tahkik ve tedkikinden sonra muhâcir sıfatıyla kabûllerine*" karar verilmiştir. BOA. *BEO*. 4186/313938, 20 Receb 1331 [25 Haziran 1913].

⁵⁸ BOA. *DH.EUM.5.Şb*. 60/10, 5 Şaban 1336 [16 Mayıs 1918].

san'at olan Ermenilerin nakli dolayısıyla hâsıl olan iktisadî boşluğu doldurmak üzere ihtiyâc nisbetinde bilâd-ı Osmaniyeye tevzî'i mukarrer olup ancak bunların vatan-ı aslîlerini terk ile tâbî'iyet-i Osmaniyeye 'yi kabûl etmeleri te'mîn-i refâh ve teşkil-i âile gâyesine ma'tûf (bağlıdır) ve hükûmetin ta'kîb eylediği siyâset-i iskâniyede aynı maksadı istihdâf eylediği cihetle bunlara muktezî dükkân ve sermâye-i sâbite ve nakdiyenin şimdiden ihzârı mütemmem olmakla emvâl-i metrûke meyânında bulunan dükkân ve âlât ve edevât-ı sanâ'iyenin hüsn-i muhâfazası ve gönderilecek üserânın muhâcirîn-i İslâmiye meyânında dul kadınlar ve kimsesiz kızlarla temîn-i izdivâcî ve karîben vürûd etmeğe başlayacak ilk kâfileden, her yerin ihtiyâcına göre san'atkâr tefrik ve i'zâmına bed' edilmek üzere dâhil-i vilâyette (livada) ne kadar san'atkâra ihtiyâc olduğunun, her şü'be-i san'ata âid mikdârı gösterilmek üzere nihâyet bir haftaya kadar telgrafla iş'ârî ve iskâna müte'allik tedâbir-i evveliyenin ittihâzıyla bu bâbdaki mütâla'alarının inbâsı." ⁵⁹ Esirlere Anadolu topraklarında yeniden bir yaşam kurma çabası taşıyan bu telgraf, her bölgenin ihtiyacına göre meslek sahibi üseranın şehir ve livalara dağıtılmasını öngörmekteydi. Bunun üzerine ayrı ayrı vilayet ve sancaklar piyasalarındaki meslek erbabına olan ihtiyacı listeleyip Dâhiliye Nezareti'ne göndermeye başladı. Balıkesir mutasarrıf vekilince belirlenen listede: "...dört kuyumcu, sekiz dökmeci, dokuz çilingir, otuz bir demirci, yirmi beş makinist, sekiz ateşçi, kırk altı terzi, yirmi bakırcı, dokuz yorgancı, yirmi altı kapıcı, altmış beş marangoz, doğramacı, dört ebniye kalfası ve amelesi, yüz maden ustası ve amelesi, on altı kunduracı, beş taşçı, sekiz semerci, on sekiz ekmekçi, on altı tenekeci, yüz on yedi duvarcı dülger, üç saatçi, iki balıkçı, on yağhaneci, iki kalaycı, iki sabuncu, iki hallaç, altı boyacı, iki kayık ustası, iki bahçıvan, altı soba ustası, yedi balık ağı örücüsü, sekiz döşemeci, on dört kiremitçi, dört araba amili, beş dışçı..." bulunmaktadır. Şifreli telgrafla aktarılan otuz yedi kalemlik liste, meslek ve sanat sahiplerinin Rum ve Ermenilerden boşalan yerlerde iskân edileceği belirtilerek sonlanmaktadır. ⁶⁰ Meslek erbaplarının kalacak yerlerinin, sermayelerinin hazırda olduğunun ifade edildiği Halep ⁶¹ ve Trabzon ⁶² vilâyetinin listesinde de farklı meslekler bulunsa da çoğunluğu benzerlik göstermekteydi.

Kasım ayı içerisinde merkeze Elazığ, ⁶³ Bursa, ⁶⁴ Bitlis, ⁶⁵ Kayseri ⁶⁶ ve Sivas'tan ⁶⁷ cevaplar gitti. Erzurum'dan giden tahriratta ise harabeye dönmüş köy ve kasabaların imarı için 5.000 taşçı, duvarcı ve dülger ustası talebinden başka Vali Tahsin Bey'in dikkat çekici bir isteği bulunmaktaydı. Müslüman esirlerin vilayetteki eşleri savaşta şehit olmuş 10.000 genç kadınla evlenip hanelerine iç güveysi olarak gelmeleri halinde çok güzel neticeler hâsıl olacaktı: "Vilâyet, sâha-i harb olmak hasebiyle kazâlarından, karyelerinden nısfî ihrâk (yakılmış) ve hedm olmuşdur (yıkılmıştır). Mütebâkî (geriye kalan) kasaba ve karyelerine vilâyetin kendü muhâcirleri iskân edilmiştir. Ma'ama'fih üserâ-yı İslâmiye gelecek erbâb-ı san'at için yer bulunacaktır. Bilhâssa vilâyet dâhilinde on bin genç kadının zevcleri muhârebede şehîd olmuşlardır. Üserâ-yı İslâmiyeyi buralarda tezvîc ile kendü hânelerine iç güveysi verdiğimiz gibi pek güzel bir netîce hâsıl edilmiş olur. Vilâyetin öteden beri en ziyâde muhtâc olduğu erbâb-ı san'at duvarcı, taşçı, dülger ustasıdır. Yıkılan köyler ve kasabaların derece-i ihyâsı için beş bin ustaya ihtiyâc-ı kat'î ve âcil vardır." ⁶⁸

⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 57/261, 24 Zilhicce 1333 [02 Kasım 1915].

⁶⁰ BOA. DH.ŞFR. 498/56, 8 Teşrin-i sâni 1334 [21 Kasım 1915].

⁶¹ BOA. DH.ŞFR. 501/43, 5 Muharrem 1334 [13 Kasım 1915].

⁶² BOA. DH.ŞFR. 498/57, 13 Muharrem 1334 [21 Kasım 1915].

⁶³ BOA. DH.ŞFR. 497/108, 9 Muharrem 1334 [17 Kasım 1915].

⁶⁴ BOA. DH.ŞFR. 497/12, 3 Muharrem 1334 [11 Kasım 1915].

⁶⁵ BOA. DH.ŞFR. 496/126, 2 Muharrem 1334 [10 Kasım 1915].

⁶⁶ BOA. DH.ŞFR. 496/119, 30 Zilhicce 1333 [8 Kasım 1915].

⁶⁷ Toplamda 1010 kişi. BOA. DH.ŞFR. 496/97, 1 Muharrem 1334 [9 Kasım 1915].

⁶⁸ BOA. DH.ŞFR. 495/129, 6 Muharrem 1334 [4 Kasım 1915]. Erzurum 1916'da Rusların işgaline uğradığı ve devlet hududunun dışında kaldığı için Üsera-yı İslamiyeden yerleşimci gönderimi yapılamayacaktır.

Belge hareketliliğinden ilk göze çarpan 3 Kasım 1915'te Niğde'ye İslam esirlerinden 17 debbağ, 9 terzi, 30 demirci, 1 saraç, 26 marangoz, 18 kunduracı, 1 tenekeci, 10 çilingir, 11 dülger, 1 bakırcı, 5 duvarcı, 10 taşçı, 1 kalaycı, 10 ekmekçi, 2 saatçi, 1 eczacı, 9 araba ve ziraat alet-edavatı imalatçısı, yeni usul ziraatten anlayan yaklaşık 247 kişinin gönderildiğidir.⁶⁹ Bu esirler istidat, sanat ve uğraşına, şehirlerin de gereksinim duyduğu meslek alanına göre uygun yerlere yerleştirildi.

Müslüman esirler arasında sanat erbabı olduğu gibi eğitilmişler de vardı; bu esirler buldukları vilayetlerde fark edilmiş, içlerinden tercümanlık ve muallimlik yapabilecek olanların bilgisi Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilmiştir. Merkezden gelen onaya ilaveten muallimlik yapabileceklerden “mekâtib-i Osmaniye’de ifâ-yı vazîfe edebilecek kadar Türkçe tekellüm ve kitâbete iktidârı olmayanların lisân-ı Osmânîyi öğreninceye kadar muvakkat bir zaman için Dâru’l-mu’allimîn’e devâm ettirilmeleri” istenmiştir.⁷⁰

Talat Paşa'nın not defterindeki bilgilere göre Müttefik Devletlerden getirilen Üsera-yı İslamiyenin 1916 yılı Ekim ayı ortasına kadar Anadolu'daki vilayet ve sancaklara iskân ettirilenlerin sayısı 1.100'e yaklaşmaktaydı. Sonuç olarak Afyon, Balıkesir, Bilecik, Bursa, İzmit, Adapazarı, Yalova, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Konya, Niğde ve Adana gibi merkezlerle civar köy ve kasabalara yerleştirilen Müslüman esirlerden toplamda kaçının kalıcı oldukları ve ne kadarının geriye, ülkelerine döndükleri tam olarak bilinmemektedir.⁷¹

İskân-ı Muhacirin Memurluğu'nun Konya vilayetine gönderdiği bir tahrirat, iskân edilmiş Müslüman esirlerden arabacılıkla uğraşanları konu etmektedir. İskân edilen ve muhacir statüsünde kabul edilen bu kişilerin araba ve hayvanları jandarma tarafından ellerinden alınıp darp edildiklerine dair şikâyetler geldiğini, bu gibi hallerin her yönden uygunsuz olduğunu ve jandarmanın bu Müslüman esirlere⁷² müdahale etmemesini vurgulamaktadır. İdareciler, bu kişilerin iş haklarını titizlikle korumaya çaba göstermişler, çalışıp geçimlerini idare edecekleri uygun işler ayarlamışlar ancak işinden memnuniyet duymayanlara ısrarcı olmamışlardır. Örneğin Kütü'l-Amare esirlerinden yol yapımında çalışmak istemeyenler olduğunda merkez, istihdamdan vazgeçeceğini, bu kişilerin geçinilmesi kolay yerlere gönderileceğini bildirmiştir.⁷³ Tarımla uğraşan ve Bilecik'te iskân edilen Sadık oğlu Hamid'in tarlasındaki ekinleri, birisinin “tarla kiracısının kendisi olduğunu iddia ederek” sürekli tahrip etmesi üzerine Ertuğrul Sancağı Muhacirin Müdürü konuyu, mutasarrıflığa arz etmiştir. Polis komiseri, mutasarrıf, kadı, ziraat memuru ve İdare Meclisi arasında bir buçuk ay süren bir dizi yazışma sonunda davanın mahkemeye intikaliyle çözülebileceğine hükmedilmiştir.⁷⁴

Serbestlik ve tanınan haklar, bir diğer belgede dikkat çekici olarak direkt ihsan-ı şahane olarak gelmektedir. Hintli esir subaylar Ramazan Bayramı'nda kılıç kuşanma isteklerini idareye bildirmişler ve “Zât-ı Hazret-i pâdişâhî Kütü'l-amare'de esîr edilen Hindli Müslüman zâbitânın makâm-ı hilâfete karşı bi'l-izdirâr harbe iştirâk”⁷⁵ etmelerine nazaran “bayrâm hürmetine” “kılıç taşımalarına ve serbest olarak gezmelerine müsâ'ade buyurmuşlardır.”

⁶⁹ BOA. *DH.ŞFR.* 495/120, 25, Zilhicce 1333 [3 Kasım 1915].

⁷⁰ BOA. *MF.MKT.* 1213/87, 20, Rebi'ü'l-evvel 1334 [26 Ocak 1916].

⁷¹ Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 193-194. Erzurum hariç diğer sancak ve vilayetlerin talep ettiği yerleşimci sayısı ise 4.715'ti. (aynı kaynak)

⁷² Burada “Müslüman esir” ifadesi tercih edilmesinin nedeni makaleye konu olan hedef kitlenin baştan beri zikredildiği gibi tanımlanması içindir yoksa şu durumda esir değil yerleşimci kabul edildikleri açıktır.

⁷³ BOA. *DH.ŞFR.* 64/179, 29 Receb 1334 [1 Haziran 1916].

⁷⁴ BCA. *272-0-0-11 / İSKAN.* 12/38/19, 7 Ramazan 1336 [16 Haziran 1918].

⁷⁵ Hintli Müslümanlar, İngilizler tarafından “Halifenin Jön Türkler elinde esir olduğu ve kurtarılması gerektiği” sinsi propagandasıyla cepheye getirilmişlerdi. BOA. *HR.SYS.* 2323/24, 9 Ramazan 1333 [21 Temmuz 1915]. İşin böyle olmadığını anladıklarında Osmanlı ordularıyla zorunluluk halinde savaştılar hatta başkaldırıp Türklere iltica ettikleri de olmuştur. İsmet Üzen, “Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusu'nda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu, *Akademik Bakış* C. 2, S. 3, s. 83-84.

“Zât-ı Hazreti Pâdişâhî Müslüman Hint askerlerinin cebren muhârebeye sevk edildiklerini bildikleri için esîr sıfatıyla kalmalarına vicdân-ı hümayûnları râzî olmayarak îd-i sa’îd-i fitr (Ramazan Bayramı) vesîlesiyle cümlesini âzâde etmişlerdir.” Bayramda serbestçe gezebileceklerini öğrenen Hintli zabitan padişahın lütfuna mazhar olmaktan dolayı ağlayarak teşekkürünü takdim etmiştir.⁷⁶

Farklı coğrafyalardan savaş şartlarında ülkemize gelmiş bu insanlar tabii olarak iklim, çevre değişikliğinin olumsuz etkilerini yaşamakta, zaman zaman sıhhi problemlerle yüzleşmekteydi. Niğde Mutasarrıfı’nın Dâhiliye Nezareti’ne çektiği telgraf, Üsera-yı İslamiyenin sağlık sorunlarına kayıtsız kalınmadığını gösterir mahiyettedir; Mutasarrıf, amirlerinden, Müslüman Hintli Muhammed b. Abdülğani’nin tedavisi için Konya’ya gönderilmesini talep etmekte;⁷⁷ üç gün sonra talebe olumlu cevap verildiği görülmektedir.⁷⁸ Belgelere yansıyan bir başka sağlık sorunu da Konya’da yaşanmıştır. Sivil Hintli esir Hadi Aziz arzuhalinde gözlerinden ciddi derecede rahatsızlık yaşadığını, Konya’nın havasının suyunun göz sağlığına iyi gelmediğini ifade etmiş, ameliyat edilmek için esir kardeşinin yardımıyla İstanbul’a gitmeyi talep etmiştir. Hasta esirin durumu çeşitli makamlara iletilmiş, gidişine müsaade edilmiş ancak İstanbul’a gönderilen doktor raporu yeterli açıklıkta bulunmadığı için hastanın önce Ankara’ya nakledilip Kadri Bey tarafından muayene edilmesine karar verilmiştir. Muayene akabinde hazırlanacak rapora göre hareket edilecektir.⁷⁹ Konu hakkında düzenlenen çok sayıda belge esirlerin sıhhi meselelerine özenli yaklaşımı hissettirir mahiyettedir.

Genel olarak esirlik hayatında belki de istisnasız her esiri en çok muzdarip eden, kişilerin ailelerine olan özlemleri ve onlardan yeterince haber alamıyor olmalarıdır. Konya Esir Garnizonu’nda bulunan Hintli İngiliz subayların⁸⁰ ve çeşitli yerlerdeki Hintli Müslüman esirlerin ailelerinden kendi dillerinde mektup gelmediğine dair şikâyetlerini ihtiva eden belgeler bulunmaktadır. İngilizce mektuplar esirlerin eline ulaşmaktaydı. Hintli Müslümanlar arasında yaygın olan Urduca dilindeki ulaşamayan mektupların sebebi ise Urdu dilini bilen memurların olmaması, içeriğin anlaşılabilmesi ve bu yüzden askerî sansüre takılmalarıdır. Nasıl sonuçlandığı bilinmese de bu sorunun çözümünün en azından gündeme alındığı belgelere yansımaktadır.⁸¹

Zaman zaman Üsera-yı Müslime’nin kültürel yapıları, yaşam şekilleri, beslenme biçimleri Üsera-yı İslamiyenin Anadolu halkı tarafından yadırganmasına sebep olmaktadır; bu hal ise onlarda aidiyet hissini yara alması ve memleketlerine dönme arzusunun uyanmasıyla sonuçlanabilmekteydi. Konya Belkova çiftliğine gönderilmiş üseranın at eti yiyor olması ahalice “büyük bir nefretle” karşılanmış, halk içinde etkili bir zatın Tatar esirlere kız vermemesi diğerlerine de örnek teşkil etmişti. Durumu merkeze bildiren vali, kendilerine hane, dükkân temin edilen Tatarların tabiiyette sıkıntı yaşamadıklarını ancak evlendirilmemeleri halinde memleketlerine dönmeyi isteyeceklerini ifade etmiş, çare olarak da kendisine zevce bulunamayanları, düzenlerini kurlmaları için civardaki Tatar köylerine dağıtmayı önermiştir.⁸²

Üsera-yı Müslime belgelerindeki bir diğer dikkat çeken husus Hollanda Sefaretince bu esirlerin durumlarının araştırıldığıdır.⁸³ Güney Hollanda’da bulunan Lahey şehrinde 1899 ve 1907 tarihlerinde gerçekleşen savaş hukukuna dair bir dizi konvansiyon, görüş ayrılıkları nedeniyle istenilen etkiyi göstermemiş olsa da Hollanda savaş esirlerinin durumunu takip

⁷⁶ BOA. HR.MTV. 768/27, 23 Ramazan 1334 [24 Temmuz 1916].

⁷⁷ BOA. DH.ŞFR. 557/108, 5 Ramazan 1335 [25 Haziran 1917].

⁷⁸ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/17, 8 Ramazan 1335 [28 Haziran 1917].

⁷⁹ BOA. DH.EUM.5.Şb. 54/3, 22 Rebiülahir 1336 [04 Şubat 1918].

⁸⁰ BOA. HR.SYS. 2254/30, 5 Rebi’ü’l-evvel 1335 [30 Aralık 1916].

⁸¹ V. Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa’nın ...*, s. 135-136.

⁸² BOA. DH. ŞFR. 521/60, 17 Receb 1334 [30 Mayıs 1916].

⁸³ BOA. HR.SYS. 2263/9, 9 Receb 1336 [20 Nisan 1918].

etmiştir. Belgelerde Nusaybin'den Haleb'e nakledilmiş olan 865 Hint üserâ-yı harbiyeye gereken çadırların Hollanda Sefareti'nden gönderileceği,⁸⁴ bazı Müslüman esirlerin ise Hollanda Sefâreti'nden maaş aldıkları görülmektedir. Aksaray'da oturan Rus tebaası esirlerinden Şeyh Aşır, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta Hollanda Sefareti'nden bağlanan maaşın üç aydır eline geçmediğini, borç içinde olduğunu ve durumunun düzeltilmesi isteğini yazmıştır.⁸⁵

3. Vatandaşlığı Kabul Etmeyenler

Bazı esirler Anadolu'ya sevkleri gerçekleştikten sonra Osmanlı tabiiyetine girmek istemediler. 1916 Eylül ayı içinde gerçekleşen Dâhiliye Nezareti ile İzmit Mutasarrıfı arasındaki şifreli telgraf yazışmaları, İzmit ve Adapazarı'nda bulunan toplamda 19 şahsın Osmanlı tabiiyetine geçiş belgelerini imzalamadıkları için gözaltında tutuldukları ve bu yüzden sızlandıkları bilgisini vermektedir. Fakat alıkonulma işinin Dâhiliye Nezareti tarafından bir süreliğine durdurulduğu, mutasarrıf tarafından daha sonra uygulandığı görülmektedir.⁸⁶ Burada her ne kadar Osmanlı vatandaşlığına geçmek sözüyle Anadolu'ya gelmiş olsalar da kararlarında sebat etmedikleri için Dersaadet'in bu esirlere sert bir tutum içine girmedeği anlaşılmaktadır. Belki de Osmanlı Hükûmeti, vatandaşlığa geçme konusunda onlara mühlet tanımaktaydı. Hâlbuki Muhacirin Nüfus Dairelerinden kendi rızaları ile vatandaşlık alan Üsera-yı Müslime en başında tabiiyetten dönmeyeceğine, gösterilen iskân bölgesi dışında yerleşmeyeceğine, hükûmetin kaidelerince yaşam süreceğine dair Osmanlı makamlarına "*sened-i meşrût*" vermiştir. Samatya Üsera Garnizonu'ndaki Rus menşeli 11 esirden 33 yaşındaki Türkistanlı İsmetullah oğlu Hacı Ahmed'in senedi şu şekildedir: "*ZİRDE VÂZİ 'U' L-İMZÂ. Ben, zevcem âile re'isi olmak sıfatıyla arz ederim ki evlâdlarımla berâber tâbi'iyet-i Osmâniye'yi kabûl eylediğimize ve bir daha tâbi'iyet-i sâbıkamıza rucû' etmeyeceğimize ve hükûmetimin göstereceği ve ibrâz eyleyeceği mahalde tavattun edeceğimize ve kavânîn-i Osmâniye mücebince hakkımızda tatbîk eyleyecek ahvâle râzî olacağımıza dâir senedim i'tâ olundu.*"⁸⁷ Her ne kadar Osmanlı vatandaşlığına geçirilmiş ve taahhüt senetlerini kendi beyanları olarak sunmuş olsa da Müslüman esirler tamamen serbest olmamaktan kaynaklı rahatsızlık içindeydi. Üsera Muamelat Şubesi, esirlerin bu rahatsızlığını Emniyet Müdürlüğü'ne iletmiştir: "*Üserâ-yı İslâmiyeden olup ve tâbi'iyet-i Osmâniye'ye kayd ve kabûlü husûsuna irâde-i seniye-i hazret-i pâdişâhî şeref-sudûr buyurulan eşhâs kendilerine artık esîr mu'âmesi yapılmayarak serbestî-i hareketlerini mü'ekmeden talep etmektedirler.*" Gönderilen cevâbî yazı, serbestliğin şarta tabi olduğunu hatırlatmaktadır: "*Tâbi'iyet-i Osmâniye'nin kabûl edenlerinden bir kısmının şu zamânda kayd ü esâretten kurtularak ve bi'l-âhire yine Rusya'ya avdet etmek maksadını ta'kîb ettikleri muhtemel olup bunun için tâbi'iyet-i Osmâniye'yi isteyenler hakkında gâyet müdakkik tahkîkât ifâsı ve el-yevm Osmanî olanlar hakkında bu gibi makâsıd-ı mahsûsa ta'kîb eylediği hissedilenlerde serbestî verilmemesi ve ancak cidden memâlik-i Osmâniye'de kalmak arzûsuyla tâbi'iyetini tebdîl edenlerin serbestî-i hareketine müsâ'ade edilmesi...*" Vesikalardan anlaşılacağı üzere Osmanlı vatandaşlığı belgesi almış bazı askerler sadece esir konumundan çıkmak için tabiiyeti istemiş ancak asıl maksatları memleketlerine dönmek olmuştur. Hükûmet bu yüzden hep takip içinde kalmış ve gerektiğinde verdiği özgürlüğü kısıtlamıştır.⁸⁸ Elbette Büyük Harp öncesinde kendilerine ait bir hayatları olan bu insanlar; bir süre sonra memleketlerine, ailelerine, eski yaşamlarına dönmeyi istemiştir. Osmanlı Devleti'nin ise bu konudaki hükmü, kendilerine verilen sermayeyi geri iade etmek

⁸⁴ BOA. BEO. 4539/340386, 14 Muharrem 1337 [20 Ekim 1918].

⁸⁵ BOA. DH.EUM.5.Şb. 57/38, 27 Cemaziye'l-ahir 1336 [9 Nisan 1918].

⁸⁶ BOA. DH.ŞFR. 532/85, 6 Zilkade 1334 [4 Eylül 1916]; DH.ŞFR. 531/1, 21 Zilkade 1334 [19 Eylül 1916].

⁸⁷ BCA. 272-0-0-14 / İSKAN. 12/36/2, 8 Rebiülahir [21 Ocak 1918].

⁸⁸ BOA. DH.EUM.5.Şb. 54/1, 21 Rebiülahir 1336 [3 Şubat 1918].

şartıyla gitmelerine müsaade etmek olmuştur.⁸⁹ Bu esirlerden bazıları vatan yolunun açılması için konulan şarta tabi olarak kendilerine verilen tüm sermayeyi geri teslim etmiş ve resmî müracaatta bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen bir telgrafta Dört Yol'da bulunan Ahmedullah adındaki İslam esirinin Osmanlı vatandaşlığı tezkiresini, cüzdanını ve kendisine verilen sermayeyi iade ettiği bilgisiyle şahsın koruma altında Dersaadet Merkez Kumandanlığı'na gönderilme talebi bulunmaktadır.⁹⁰ Aynı durumu Dört Yol kazasına sevk edildikten sonra Osmanlı vatandaşlığına geçen Ahmed Efendi'de yine tezkire, cüzdan ve sermaye iadesi şeklinde görülmektedir; henüz harbin devam edegeldiği yıllarda memleketine dönebilmek için o da Dersaadet'e gönderilmeyi talep etmektedir: "*Üserâ-yı İslâmiyeden olup akdemce Dört Yol kazâsına sevk edilen ve tâbi'iyet-i Osmâniye'yi kabûlüne dâir evrâkı ahz edildikten sonra kendisine tezkire-i Osmâniye ve cüzdân i'tâ kılınan Ahmedullah nâm şahıs ahîran hükûmete mürâca'atla tezkire-i Osmâniye ve cüzdânını i'âde ederek kendüsünün Dersa'adet'e sevkini ba'de'l-icâb memleketine avdet edeceğini musırrâne (ısrarcı şekilde) ve kat'iyen ifâde etmekte ve verilen sermâyeyi kabûl etmemekte olduğu mahal kâim-makâmılığına...*"⁹¹ Yine Tatar Müslüman esirlerden Abdurrahman'ın vatandaşlık tezkiresi, dükkân gibi verilenleri geri iade ettiğine, Anadolu'da evlendiği eşini de alıp doğduğu topraklara dönebilmek için izin belgesi, yol parası ve seyahat varakası istediğine şifreli bir telgrafta şahit olunmaktadır.⁹² İadelerini yapanlar artık özgür olamayacağı için eski garnizonlarına alınmaktaydı ancak idarenin tutumu değişmemekte daha evvel temas edildiği üzere Müslüman esirlere her durumda misafir muamelesi devam etmekteydi.

Kendi rızalarıyla Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde iskân ettirilmek istenen 1.200 Müslüman esirden en az 775'i Osmanlı vatandaşlığına geçmiş ancak sürekli yerleşim için kafası karışık olan bu insanların önemli bir kısmının sonradan bu tabiiyeti reddettiğine dair bilgi kayıtlara geçmiştir.⁹³

4. Firar Edenler

Esirlerin firarı konusunda Osmanlı Devleti zaman zaman tedbir almaktadır. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, emlak sahiplerine çalışması için verilen esirlerin, havanın yumuşamasıyla birlikte firar etme ihtimali bulunduğunu ve bu sebeple tayakkuzda olunması gerektiğini bildiren yazısını tüm Osmanlı mıntıklarına göndermiştir.⁹⁴ Emniyet-i Umumiye Müdürü tarafından çevre illere gönderilmek üzere Seyrüsefer Şubesi Müdürlüğü'ne yazılan bir müzekkirede ise Ankara'da tren inşaatında istihdam edilmekte olan 8 Tatar'ın firar ettiği bilgisine denk gelinmektedir.⁹⁵ Bunlardan 4 tanesi Çatalca'da yakalanan 3'ü Tunuslu 1'i Cezayirli Fransız esirdi. Anadolu'ya geldikten sonra tekrar silâh altına alınacaklarını anladıklarında şayet Osmanlı ordularında savaşarlarsa Fransızların kendilerini esir alıp kurşuna dizeceğini ve ailelerini perişan edeceğini düşündükleri için çareyi kaçmakta bulmuşlardı. Almanya'ya dönmek için bir Alman kumandanı ararken yakalanmışlar, Levazımat-ı Umumiye taburlarında istihdam edilmek üzere Askerî Misafirhane Müdüriyeti'ne sevk olunmuşlardı.⁹⁶ Osmanlı Devleti'nin kaçakların takibini titizlikle yürüttüğü, firar eden tek bir kişi bile olsa kapsamlı bir aramaya girişildiği söylenebilir. Ankara-Sivas tren yolu hattında çalışırken firar eden

⁸⁹ BCA. 272-0-0-14 / SEVKİYAT. 75/20/17, 10 Şaban 1337 [11 Mayıs 1919]; BOA. DH.ŞFR. 66/228, 28 Temmuz 1332 [10 Ağustos 1916].

⁹⁰ BOA. DH.ŞFR. 68/128, 30 Zilkade 1334 [28 Eylül 1916].

⁹¹ BOA. DH.ŞFR. 531/72, 12 Zilkade 1334 [10 Eylül 1916].

⁹² BOA. DH.ŞFR. 609/116, 5 Cemaziye'l-evvel 1337 [08 Mart 1919].

⁹³ BOA. DH.ŞFR. 66/228, 14 Zilkade 1334 [12 Eylül 1916]; DH.ŞFR. 67/178, 5 Zilkade 1334 [3 Eylül 1916].

⁹⁴ BOA. DH.EUM.5.Şb. 34/25, 18 Cemaziyevvel 1335 [12 Mart 1917].

⁹⁵ BOA. DH.EUM.SSM. 11/48, 27 Şaban 1335 [18 Mayıs 1917]; Aynı bilgi aynı gün Ankara, Konya, Sivas vilayetlerine ve Niğde, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflıklarına da telgrafla bildirilmiştir. BOA. DH.ŞFR. 77/136, 27 Şaban 1335 [18 Mayıs 1917].

⁹⁶ BOA. DH.EUM.6.Şb. 21/4, 26 Zilkade 1335 [13 Eylül 1917].

Hayrulbeşer'in eşkâlinin Ankara'dan Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne,⁹⁷ Emniyetten de civar vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta detaylıca tarif edildiği görülmektedir: *"Tatar, Ufalu, yirmi iki yaşında, orta boylu, sarı benizli, mâî gözlü, Devletşâh oğullarından Hayrulbeşer veled-i Ahmed Giray."*⁹⁸ Bir diğer vakaya Bursa'da rastlanılmaktadır. Mekteplerin bayram yerlerini temizlemek ve düzene sokmak üzere görevlendirilmiş olan Tatar Gafur oğlu Zinetullah ve Semiullah oğlu Habibullah'ın firarları da Emniyet-i Umumiye yazışmalarına konu olmuştur. Mevzua askeriyenin birincil makamlarından müdahale geldiği, Genelkurmay Birinci Başkanı Fritz Bronsart von Schellendorf'un kaçakların bir an önce yakalanması için talimat verdiği görülmektedir.⁹⁹ Aynı gün içinde Dâhiliye Nazırı bu iki Müslüman Rus esirin derdestleri için tedbirler alınmasını, İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Karesi Mutasarrıflıkları'na şifreli telgrafla bildirmiştir.¹⁰⁰ Sudanlı Siyah 2 Arap'ın firarları sonrası yakalandığı ve Beypazarı Ahz-i Asker Şubesi'ne teslim edildiği,¹⁰¹ aynı gün içinde yapılan bir yazışmada yine Ankara garnizonundan eşkâli, *"bıyıksız, siyâh saçlı, siyâh yüzlü"* ya da *"ter bıyıklı, esmer benizli"* gibi tariflerle verilen 3 Fransız esirin kaçtığı¹⁰² anlaşılmaktadır. Ankara Menzil Müfettiş-i Umûmîsi Baur'dan Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen başka bir telgraf 1 Rus beraberinde firar eden Sali, Muhammed ve Ömer adındaki 3 Cezayirinin eşkâl ve künye bilgilerini bildirmekte ve yakalanma talimatını vermektedir.¹⁰³

Afyon'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli bir telgraf; ekim için verilen tohumlukları ve hayvanları satarak memleketlerine dönecekleri anlaşılan *"her ikisi de orta boylu, sarı benizli, çakır gözlü, matrûş sakallı Kırım Tatarlarından Habibullah oğlu Abdüssamed ve Muhammed oğlu Alim nâmında iki esirin"* garnizonlarının değiştirildiğini, bunun üzerine gece vakti firar ettiğini, ertesi gün ise çıkarılan müfrezenin kaçakları yakaladığını anlatmaktadır.¹⁰⁴ Bir başka örnekte yüzbaşı rütbesine sahip Sivas'ta tutulan Rus uyruklu Behram'ın hanımıyla birlikte kaçarken yine Sivas'ta yakalandığı görülmektedir. Kayseri, Adana, Halep ve çevresinin telgrafla tayakkuza geçirildiği olayın çözülmesi sadece bir gün sürmüştür.¹⁰⁵ Ruslardan esir alınıp Alman kamplarından İstanbul'a sevk edilen Dağıstanlı Abdullah ise Osmanlı ordusuna katılmış, Batum'da vuruşurken yaralanmıştır. İran Cephesi'nde de savaştıktan sonra firar edip Musul'da tutuklanmıştır.¹⁰⁶ Benzer olayların örnekleri belgelerde kayıtlıdır.

Başka bir şifreli telgraf, daha farklı bir Müslüman esir öyküsüne sahiptir. Hükûmet tarafından Osmanlı topraklarına getirilmemiş olup Almanya'da esirken arkadaşlarıyla beraber kaçarak İstanbul'a gelen bu Mağripli, Ankara'da yakalanmış ve durumunun anlaşılması için Sivas'tan tercüman çağırılmıştır. Mutasarrıf, temin edilen tercüman vasıtasıyla anladıklarını Dâhiliye Nezareti'ne şöyle nakletmiştir: *"İşbu esîren Almanya'ya gönderildiğini beş refikiyle firâren Dersa'adet'e gelerek Alman kıyâfetinde ekmek tedârik ettiklerini ve refiklerini İstanbul'da kaybetmesine mebnî akribâsından Şam'da bulunan Hâcı Muhammed Celal nezdine gitmek üzere Haydar Paşa'ya geçmiş ise de yol bilmediğinden ve bir gece asker sevkıyâtı*

⁹⁷ BOA. DH.EUM.6.Şb. 17/30, 11 Şaban 1335 [2 Haziran 1917].

⁹⁸ BOA. DH.ŞFR. 78/8, 12 Ramazan 1335 [2 Temmuz 1917].

⁹⁹ BOA. DH.EUM.5.Şb. 37/21, 25 Receb 1335 [17 Mayıs 1917].

¹⁰⁰ BOA. DH.ŞFR. 76/175, 25 Receb 1335 [17 Mayıs 1917].

¹⁰¹ BOA. DH.EUM.5.Şb. 48/34, 26 Muharrem 1336 [11 Kasım 1917].

¹⁰² Belgenin Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki özetinde esirlerin sehven "Hintli" olduğu yazılmıştır. Siyah tenli esirler ancak Senegalli, Sudanlı ya da Somalili Müslümanlar olabilir. BOA. DH.EUM.6.Şb. 25/30, 26 Muharrem 1336 [11 Kasım 1917].

¹⁰³ BOA. DH.EUM.6.Şb. 28/30, 11 Rebi'ü'l-evvel 1336 [27 Aralık 1917].

¹⁰⁴ BOA. DH.EUM.6.Şb. 24/52, 16 Muharrem 1336 [1 Kasım 1917].

¹⁰⁵ BOA. DH.ŞFR. 65/85 12 Haziran 1332 [25 Haziran 1916]; BOA. DH.ŞFR. 524/19, 13 Haziran 1332 [26 Haziran 1916].

¹⁰⁶ BOA. DH.ŞFR. 540/59, 03 Teşrin-i evvel 1332 [16 Ekim 1916].

kalabalığından bi'l-istifâde asker meyânında Ankara treniyle geldiğini...” Esirin sözlü beyanını aktaran telgrafta bu şahsa esir muamelesi mi yapılacağı yoksa Dersaadet’e mi sevk edilmesi gerektiği İçişleri Bakanlığı’na sorulmaktadır.¹⁰⁷

5. Çeşitli Suçlara Karışanlar

Müslüman esirlerin suça karışıklarına dair dijital arşivde çok fazla belge olduğu söylenemez. Var olan belgelerden ise suça karışan esirlerin firarilerden mi vatandaşlığa geçenlerden ya da geçmeyenlerden mi olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır. Bu belgelerden birisinde; Kastamonu Valiliği, Ayancık’ta 35 yaşında Şemmi adındaki bir Müslüman Hintlinin eşkıyalık yaparken yakalandığını Dâhiliye Nezareti’ne telgrafla haber vermektedir.¹⁰⁸ Bu türden diğer bir olay 1918 tarihli bir Meclis-i Vükela mazbatasında görülmektedir. Suçun türü ve serbest bırakılma nedeni anlaşılan zabıtnamede Bursa Hapishanesi’nde hırsızlık suçundan bir seneliğine hapse atılmış bulunan 3 Fransız Müslüman esirin İtilaf Devletleri’yle imzalanan mütareke şartları gereği salıverilip bağlı buldukları İtilaf Devleti’ne teslim edileceklerine dair karar bulunmaktadır.¹⁰⁹

Belgeler arasında dikkat çeken bir diğer suç, casusluk faaliyetidir. Ardahan mıntıkasında harbin başında Osmanlı Devleti’ne iltica ettiği iddiasında bulunan Saratovlu Zarif oğlu Halil’in Hollanda’dan casusluk için para aldığı ithamıyla Merkez Kumandanlığı’na tutuklandığı, Enver Paşa’nın Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir yazıdan anlaşılmaktadır. Esirin suçu ispatlanamasa da tamamen aklanmadığı için esir garnizonunda çalıştırılarak gözetim altında tutulmasına karar verilmiştir.¹¹⁰

6. Memlekete Dönüş

Rusya geçirdiği iki iç savaş ve ekonomik krizle Bolşevik İhtilali’ni gerçekleştirdikten sonra savaştan çekilme kararı aldı. Bu çerçevede Rusya ile İttifak Devletleri arasında 3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması’na göre askerî ve sivil esirler karşılıklı olarak iade edilecekti. Anlaşma eski Rusya’nın tüm uyruklarını kapsamaktaydı. Brest-Litovsk Antlaşması’nın 13’üncü maddesi esirlerle ilgiliydi ve tüm harp esirleri, maluller ya da askerî hizmette kullanılamayacak olanlar derhal, diğer esir ve alıkonulmuş olanlar en kısa sürede vatanlarına gönderilecekti. Mübadelede her ülke üseranın masrafını gemiye intikaline ya da hududa kadar üstlenecekti.¹¹¹ Bu anlaşma Rusya menşeli Müslüman esirler için artık kendi topraklarına dönebilmek anlamına geliyordu. Fakat anlaşma gereğince savaş esirlerinin mübadele edilmesi için umumî af çıkartılmıyordu. Umumî af altı ay sonra (7 Eylül’de) ilan edilmiştir.¹¹² Ancak af ilanını müteakip 30 Ekim 1918’de imzalanan ve I. Dünya Savaşı’nı Osmanlı için sona erdiren yirmi beş maddelik Mondros Mütarekesi imzalandığı için Brest-Litovsk Barış Antlaşması geçersiz kaldı. Zaten Mondros Mütarekesi’nin 4’üncü maddesi¹¹³ Osmanlı topraklarındaki tüm esirlerin kayıtsız şartsız hükümetlerine iadesini iktiza etmekteydi.

Af ilanı ile Mondros Mütarekesi arasında geçen 51 günlük zaman zarfında Rusya ile yapılan anlaşma kapsamında memleketine dönenlerin olduğu belgelere yansımıştır. Polis Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Dersaadet Askerî Pasaport Dairesi’ne yazılan tezkirede

¹⁰⁷ BOA. DH.ŞFR. 565/24, 24 Zilkade 1335 [11 Eylül 1917].

¹⁰⁸ BOA. DH.ŞFR. 595/60, 26 Muharrem 1336 [11 Kasım 1918].

¹⁰⁹ BOA. MV. 213/1, 1 Safer 1337 [6 Kasım 1918].

¹¹⁰ BOA. HR.SYS. 2453/38, 14 Şaban 1336 [25 Mayıs 1918].

¹¹¹ Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Yabancı Esirler*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 191; Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, *Bellekten*, C. 31, S. 123, s. 412.

¹¹² BOA. HR.HMŞ.İŞO. 214/5, 1 Zilhicce 1336 [7 Eylül 1918].

¹¹³ “İtilâf hükûmâtına mensûb üserâ-yı harbiye ile Ermeni üserâ ve mevkûfîni İstanbul’da cem’ edilecek ve bilâkayd ü şart itilâf hükûmetlerine teslim olunacaktır.” Nihat Erim, “Mondros Mütarekenâmesi”, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. 1, s. 520.

Avusturyalılar tarafından esir edilerek Dersaadet'e gönderilen ve Rus Hükûmeti ile yapılan anlaşma üzerine memleketlerine gitmelerine müsaade edilen Kırımlı kişilerden biri bahçıvanlık diğeri sandalcılık yapmaktadır; bir diğeri ise işsiz olan toplamda üç kişinin hüviyet araştırma sonuçlarının tezkirede kayıtlı olduğu görülmektedir. Kötü davranışları tespit edilemeyen bu kişilerin gidişlerine müsaade edilmiştir. İçlerinden Osman bin Halil'in raporu şu şekildedir: *"Fatih Medresesi'nde mukîm. Aslen Kırım'ın Yalta ahâlîsinden olup otuz dört yaşlarında ve revir tebe'asındandır. Bir sene Eger Kampı'nda kaldıktan sonra Dersa'adet'e sevk edildiği ve iki buçuk seneden beri Kemberburgaz'da bahçıvanlıkla iştigâl etmekte olduğu ve bu kere Yalta'da bulunan âileleri nezdine gitmek arzusunda bulunduğu ve burada bulunduğu müddetçe bir gûnâ sû-i hâli müşâhede olunmadığı bi't-tahkik anlaşılmıştır."*¹¹⁴

Osmanlı vatandaşlığına geçmiş olan üseranın mütareke kapsamında teslim edilip edilmeyeceği de yazışma belgelerine yansıyan konulardandır. Tabiiyet alanlar atık esir olmadıklarından mütareke şartlarına da uyumlanamayacaklardı. 1919'un başında Bursa Valiliği, Dâhiliye Nezareti'ne Rus tebaalı Yusuf nezdinde Cezayirli, Tunuslu ve diğeri Osmanlı vatandaşlığı almış olup memleketlerine dönmek isteyenlerin Mütareke'nin 4'üncü maddesince muamele görüp görmeyeceklerini sormuştur. Dâhiliye'nin Emniyet-i Umumiye'den intikalle Ecnebi Şubesi'ne konuyu danışması üzerine çıkan kararı Dâhiliye Nezareti Şubat 1919'da Aşair ve Muhacirin Emniyet-i Umumiyesi'ne tebliğ etmiştir. *"Herhangi bir sûretle iktisâb edilmiş olan tâbi'yyet-i Osmaniye'nin terki"* için *"tâbi'yyet-i Osmâniye Kânûn-nâme-i Hümayûn'un beşinci mâddesi iktizâsınca"* birkaç prosedür uygulamaları gerekecektir. Vatandaşlıktan çıkma isteklerini belirten dilekçeleriyle müracaatta bulunup kendileri için düzenlenen *"irade-i seniyye-i hazreti pâdişâhi üzerine"* teslim alacakları bir *"sened"*le Anadolu'da evlendikleri eşleri beraberinde memleketlerine dönebileceklerdir. Hariciye Nezareti Ecnebi Kalemi'nden çıkan bu kararla esir statüsünde olanlar gibi pek çok vatandaşlık alan da kendi toprağına dönebilmiştir.

Bursa Valisi'nden yine Dâhiliye Nezareti'ne giden 25 Eylül 1920 tarihli tahrirat, çeşitli tarihlerde gerçekleşmiş olarak esir sevkîyatının artık sona erdiğini ifade etmektedir: *"Memleketlerine gönderilmek üzere iki kâfile de Bursa'ya i'zâm kılınan 1215 nefer üserâ-yı İslâmiye'den 1079 neferi muhtelif târihlerde memleketlerine sevk edilmiş, Bursa ve mülhakâtı hitâma ermiş olduğu ma'rûzdur."*¹¹⁵

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve müttefiklerine karşı savaşır esir düşen Müslüman askerler Osmanlı Hükûmeti için asla sıradan esirlerden olmadı. Emperyalist Batı gücü karşısında Osmanlı'nın elinde kalan tek güç "Hilafet" olması nedeniyle Üsera-yı İslamiye ayrı bir öneme haizdi. Osmanlı'nın hilafet gücünün her zaman farkında olan Almanya ve onu takip eden Avusturya, ellerindeki Müslüman askerleri Osmanlı'nın talebiyle farklı kamplara yerleştirdi. Osmanlı Hükûmeti, Hilal Kampları denilen bu yerlere gönderdiği şeyhler, hatipler, akil insanlar vasıtasıyla ciddi bir propaganda faaliyetine girişti. Osmanlı'nın bu kamplarda İslamcılık politikasına kuvvet vermesini sadece kendi kurtuluşu için bir çıkar yol olarak görmek, sığ bir bakış açısı olurdu; zira Osmanlı hiçbir zaman sadece kendi sınırlarından ibaret olmamıştı. Tüm Müslüman milletlerin üstüne çöken Batı medeniyeti altında ezilmesinin önüne geçmek için de yegâne çare "Halifenin etrafında birleşmek" gibi görünmekteydi. Osmanlı Devleti, İttihad-ı İslam misyonu çerçevesinde bu esirleri kazanmak için bilhassa Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla olağanüstü bir çaba göstermiştir. Çoğunluğunu Tatarların oluşturduğu Hintli, Mağripli gruplar kısa surede halife ve cihat sevgisiyle doldular. İslam topraklarında Allah için vuruşmak isteyen Üsera-yı İslamiye Alman ve Avusturya kamplarından ciddi

¹¹⁴ BOA. *DH.EUM.SSM*. 61/63, 5 Zilkade 1336 [12 Ağustos 1918].

¹¹⁵ BOA. *DH.İ.UM*. 20/14, 11 Safer 1339 [25 Ekim 1920].

çalışmalar ve zorluklar sonucunda bölük bölük Osmanlı topraklarına sevk edildiler. İlk kabile İstanbul'da törenlerle karşılanmış, yerleştirildikleri garnizonlarında misafir gibi ağırlandı. Bu esirlerden bir kısmı cihada iştirak etmiş ve bunların da bir bölümü İngilizlere esir düşmüş, Mağripli Arapların bazıları ise İngiliz propagandasıyla İngiliz safına geçmiştir. Bu esirler cephede faydalı olduğu gibi savaş yüzünden nüfusu azalmış olan Anadolu'da iskân edilmiş ve bir süreliğine ekonomik hareketliliğe sebep olmuştur.

Üsera-yı İslamiyenin içinde Müttefik Bulgaristan'a esir düşen Romanyalı Müslüman askerlerin insaniyetle bağdaşmayacak muameleye maruz kaldığı bilgisini alınca Osmanlı Devleti, Bulgaristan ile uzun süre diplomasi yürüttü. Bulgaristan hiçbir zaman Rumen halkına ve üserasına yapılanları kabul etmedi. İki devlet, Osmanlı karargâhlarına ya da topraklarına sığınmak hatta cihada iştirak etmek isteyen esirlerin sevkinde anlaşmış olsa da Bulgaristan bir şekilde buna müsaade etmedi. Sefaretler ve hariciyeler arasında yazışmaların sıklıkla devam ettiği 1917 senesinin sonunda 2.000 Müslüman esirin Osmanlı topraklarına sevk edildiğine dair bir bilgi verilmişse de bu sevk gerçekleşip gerçekleşmediğini dijital arşivden teyit etmek mümkün olmamıştır. Diğer taraftan Romanya'nın kuzey cephesinde Almanlara esir düşen Romanyalı Müslüman 400 kadar asker de sevk için Almanya ile Osmanlı Devleti'nin gündemindeydi ancak bunun da nasıl sonuçlandığı arşiv kayıtlarından tespit edilememiştir. Osmanlı ordusunun Irak cephesinde bizzat esir ettiği Üsera-yı İslamiyenin çoğu Hintliydi. Belge takip ve tetkikinden Halep'te tutulan 2.000 Hintli esirin Bursa'ya sevk edileceği anlaşılmaktadır ve Bursa Üsera Garnizonu'nda Hintli esirlerin de olduğu bilinmektedir. Ancak diğer belgeler sayısal veri sunmadığı için 2.000 Müslüman Hintli esirin akıbeti tam olarak saptanamamıştır. Irak cephesi Müslüman esirleri arasında Afganlıların da bulunduğu belgelerde izlenmektedir.

Osmanlı'nın Müslüman esirler siyaseti 1915 yılı sonbaharıyla cihat gönüllüsü transferinden yerleşimci ithaline dönmüştür. Bu sevk talebi 1916 itibarıyla da yerleşimci şeklinde revize edildi. Devlet, vatandaşlık verdiği bu Müslüman esirlerin kendilerine pek çok açıdan yabancı olan topraklara alışmaları, tabiiyetle birlikte aidiyet de hissetmeleri için çok dikkatli bir politika takip etmiştir. Onlara muhacir ve sığınmacılara verdiği hakları tanımış; vatandaşlık, hane, dükkân, sermaye verip aile kurmalarını sağlayarak kendilerini gerçek bir Osmanlı vatandaşı gibi hissetmelerini temine çalışmıştır. İskânlarının şehirlerdeki meslek erbabına olan ihtiyaca göre yapıldığı görülen tabloda geçim için verilen işleri yapmak istemeyenlere fazla ısrarcı olunmamış ve alternatif işlere yönlendirilmiştir. Muallimlik yapabilecek alt yapıya sahip olanların dil sorunları çözümlene kadar Öğretmen Okuluna devam etmeleri sağlanmıştır. Savaş ekonomisinin bir sonucu olarak idarecilerin bu esirlere vaat ettiklerini geciktirdiği ya da gerçekleştiremediği bazı örnekler de olmuştur. Farklı coğrafyaların insanı olmaları ve farklı alışkanlıklara sahip bulunmaları dolayısıyla Anadolu halkı yer yer bu esirleri benimsememiştir. Durumun böyle geliştiği yerlerde bu askerlerin evlenip aile kurmaları güçleşmiştir. Belgelerde Üsera-yı İslamiyenin mekân, iâşe, sağlık, anlaşmazlık vb. sorunlarına kayıtsız kalınmadığı gözlemlense de Osmanlı vatandaşlığına geçen 775 kişiden bir kısmının memleketlerine dönebilmek için sonradan bu tabiiyeti reddettiği anlaşılmaktadır. Bir kısmı da tabii oldukları ülkelerin kendilerini ve ailelerini cezalandıracağı korkusuyla firar etmiştir. Makalede konu edilen 20 firari esirden en az 9'unun kolluk kuvvetleri tarafından yakalanmış olduğu belgelerde izlenmektedir. Hükûmetin gayet dikkatli araştırmaya giriştiği anlaşılan firarî üsera-yı Müslime hakkında sefiş yaşam, eşkıyalık ve hırsızlık gibi bir iki suç örneğine belgelerde denk gelinmekte olup doğruluğu tam tespit edilememiş bir de casusluk faaliyeti kayıtlara geçmiştir.

Cihat gönüllüsü ve sonradan yerleşimci iskân projesinin ne derece başarılı olduğuna bakıldığında; Anadolu'ya gelmesi sağlanan esir sayısının müttefik devletlerdeki esir sayısından oldukça az olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı topraklarına gelen Müslüman esirlerden de cihat

için cepheye gidenlerin karşı tarafa esir düşmesi ve kısmen saf değiştirmesi başarılı bir izlenim vermemektedir. Ayrıca iskân işlemlerinde vilayetlerin talep ettiği meslek erbabı listelerindeki sayının ancak yarısının karşılanmış olduğu görülmektedir. Çeşitli olanaklar sağlanarak büyük çabalarla getirilip iskân ettirilmiş olsa da bu insanların bir memleketi, geride bıraktığı ailesi vardı; bazıları sadece ailesini özlediği, bazıları uyum sorunu yaşadığı, bazıları kendisine verilen sermayeyi bitirip geçim sağlayamadığı için anayurduna dönmeyi istedi. Hatta bir kısmı Anadolu topraklarında evlendiği eşini de alıp memleketine döndü. Geriye kalanlardan önemli bir kısmı da 30 Ekim Mondros Mütarekesi'nin 4'üncü maddesi gereğince İtilaf Devletleri'ne teslim edildi. Bu esirlerden kaç tanesinin Osmanlı vatandaşı olarak Anadolu'da varlığını devam ettirdiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Tüm bunlar çerçevesinde bu projenin pratikte çok da başarılı olmadığını söylenebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca dünya devletleri içinde "himaye edici" bir karaktere sahip olduğunun farkında olarak analiz yapıldığında XX. yüzyılın başındaki, tarihin en kanlı ikinci savaşında "İttihad-ı İslam" misyonu kapsamındaki bu Osmanlı eylemlerinin çağını aşan faydalar ihtiva ettiği, bugün bile Türkiye Cumhuriyeti'ne tarihten gelen bir güven ve itibara sebep olduğu söylenebilir. Tarihi kayıtlar incelenip açığa çıkartıldıkça yakın geçmişteki tüm bu çabalar o esirlerin kadirşinas torunları ve halkları tarafından okunup anlaşılmaktadır. Elimizdeki bu tarihi vesikalarla, çeşitli kasıt sahibi insanların halkları yanlış yönlendirmesinin önüne geçilecek, milletler kendilerine tarihlerini referans alarak daha yürünülebilir yollar seçecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye [DH.EUM].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi [DH.EUM.SSM].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı [DH.İ.UM].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri [HR.SYS].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Hariciye Nezareti Sefaret Belgeleri [HR.SFR].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Dosya Usulü İradeler [İ.DUİT].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Mabeyn İrade [MB.İ].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Mektubi Kalemi [MF.MKT].

Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Meclis-i Vükela Mazbataları [MV].

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) /İSKÂN.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) /SEVKİYAT.

Sürelî Yayınlar

Tanin, 18 Teşrin-i sâni [Kasım] 1914, Numara: 2122.

Tanin, 16 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1914, Numara: 2150.

Tanin, 5 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1916, Numara: 2866.

Telif ve Tetkik Eserler

Demir, Yaşar, “Birinci Dünya Savaşı’nın Müslüman Esirleri: Alman Kamplarında Tutulan Müslüman Esirler ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Bilig*, S. 76, 2016, ss. 139-158.

Efendi, A. E., “Almanya’da Müslüman Esirler Ordugâhında Kurban Bayramı”. çev. Adem Efe, *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi*, C. 8, S. 89, 2020, ss.47-49.

Erim, Nihat, “Mondros Mütarekenâmesi”. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. C. 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, T.T.K Basımevi, Ankara 1953, ss. 518-524.

Ersaydı, Alper, *İngiliz Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Esirler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

İnaltekin, Abdülkadir, "Almanya Arşiv Belgelerine Göre Irak Cephesi'nde Savaşan Kafkas Kökenli Askerler", *Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 28-29 Nisan 2016-Mardin, (Ed.: Orhan Neçare), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara-2016, ss. 11-45.

Keleşılmaz, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Keleşılmaz, Vahdet, Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar, *Atatürk Yolu Dergisi* C. 6, S. 21, 1998, ss. 65-80.

Kon, Kadir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

Kurat, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, *Belleten*, C. 31/123, 1967, ss. 375-414.

Özçelik, Mücahit. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi /Ph.D. Dissertation, 2010.

Özkan, Asaf, I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'ya Yerleştirilen Müslüman Esirler Hakkında Teşkilât-ı Mahsûsa Riyasetine Sunulan Bir Rapor, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C. 7, S. 2, 2019, ss. 195-208.

Sarıtaş, İbrahim, “Alman İmparatorluğu’nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı”, *Bilig*, S. 91, 2019, ss. 113-135.

Üzen, İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu, *Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, ss. 81-102.

———, “Altıncı Ordu Kumandanı Halil’den Başkumandanlık Vekâleti’ne 16 Mayıs 1332 [29.05.1916] Tarihli Telgraf”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, Belge 61.

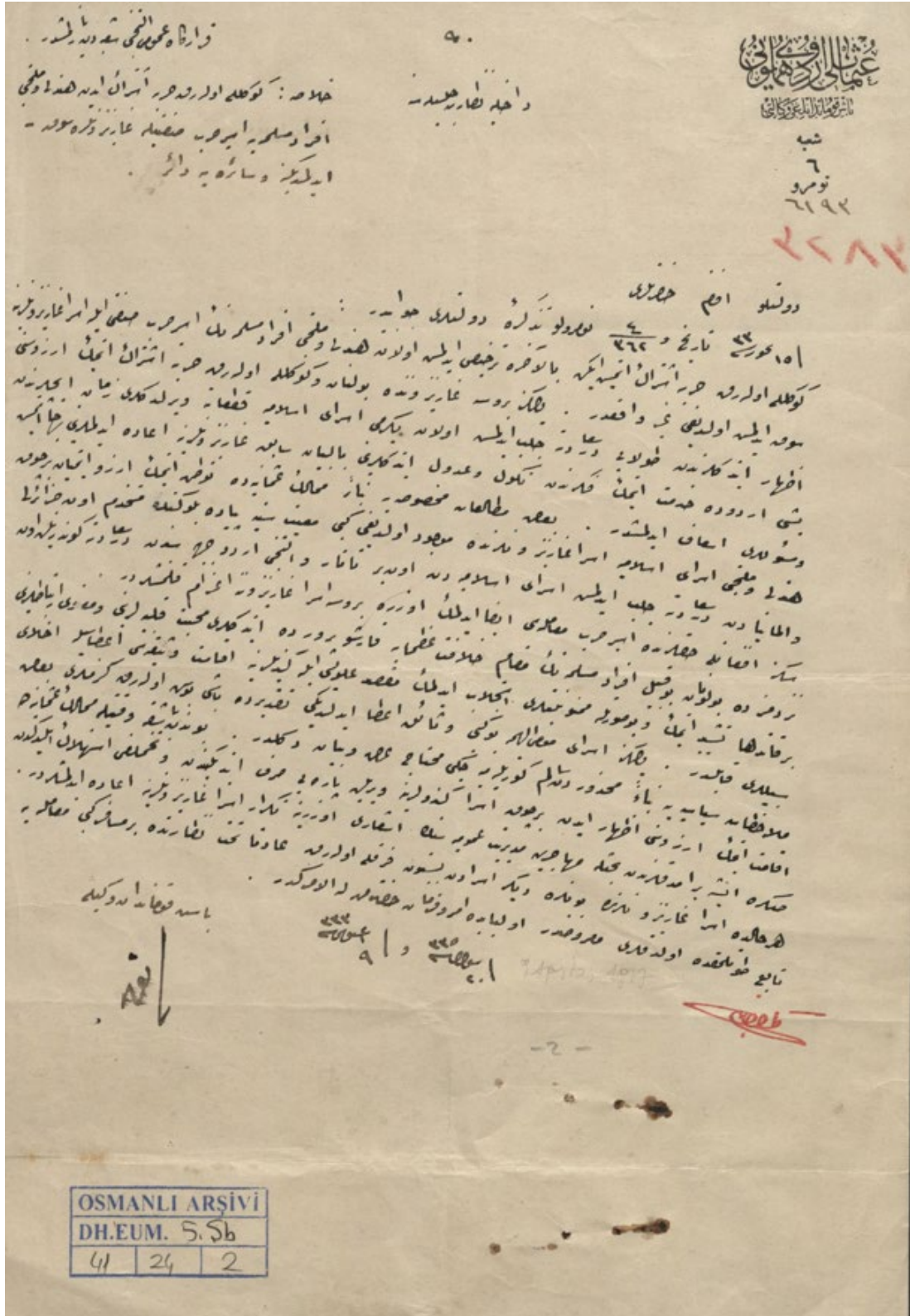
İnternet

———, “I. Dünya Savaşı”,

https://tr.wikipedia.org/wiki/I._D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1,

Erişim

Tarihi: 11.04.2023.

Gönüllü olarak harbe iştirak eden Hintli ve mülteci Müslüman askerlerin harp esiri sıfatıyla garnizonlara sevk edilmediğine, gönüllü olup sonra cihat kararından dönenler dâhil vatandaşlığa geçmek istemediği için hukuken harp esiri konumuna düşenlerin başıboş bırakılmayıp vatandaşlığa kabul ile memnuniyetlerinin kazanılmaya çalışıldığına, kendilerine daha evvel geçimlerini temin için verilenleri boşa sarf edenlerin de garnizonlarda misafir gibi barındırıldığına dair Ordu Başkumandanlık Vekâleti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan Enver Paşa imzalı tahrirat. BOA. DH.EUM.5.5b. 41/24, 09 Ağustos 1917.